

II. PSIHOLINGVISTIČKI VID VIŠEJEZIČNOSTI

4. Višejezični razvoj

Priroda višejezičnoga razvoja jedno je od ključnih pitanja u području višejezičnosti. Razvoj višejezičnosti najčešće se opisuje u odnosu na jednojezični razvoj, a tek se u posljednjih desetak godina javlja svijest o nužnosti ispitivanja prirode višejezičnoga razvoja kao zasebnoga procesa.

Iako su u višejezičnom razvoju već uočena specifična obilježja i tendencije, u procesu i ishodima jezičnoga razvoja kod različitih skupina višejezičara postoje i velike varijabilnosti. Heterogenost višejezičnih govornika najveći je izazov u opisu višejezičnoga razvoja, a očituje se u činjenici da višejezični govornici imaju različite materinske jezike, dob i redoslijed kojim ovlađavaju tim jezicima, razinu izloženosti svakom od jezika, razinu jezičnoga umijeća u svakome od jezika, način ovlađavanja pojedinim jezikom i sl. Povrh toga, heterogenost se odnosi i na same jezike i njihov međuođnos, kao što je pismo svakoga od jezika (npr. latinica ili ćirilica) ili razina tipološke sličnosti između jezika (npr. germanski ili slavenski jezik).

S obzirom na dob u kojoj se započinje s ovlađavanjem jezikom pod *simultanim* ovlađavanjem podrazumijevamo ovlađavanje dvama ili trima jezicima od rođenja ili u nekom trenutku do 3. godine života. Pod *slijednim* ovlađavanjem podrazumijevamo ovlađavanje inim jezicima nakon 3. godine života. Primjeri razvoja simultane trojezičnosti relativno su rijetki (vidi Festman i sur., 2017; Ivir-Ashworth, 2006) te je u slučaju razvoja trojezičnosti u ranoj dobi najčešće riječ o dvojezičnoj djeci koja ovlađavaju J3 u trenutku u kojem započinju s formalnim obrazovanjem (u vrtiću ili školi).

Kod slijednoga višejezičnoga razvoja razlikujemo *rani* (dječji) i *kasni* (zreli) višejezični razvoj pri čemu kasni višejezični razvoj podrazumijeva početak ovlađavanja drugim ili trećim jezikom nakon adolescentske dobi. Montrul (2008: 18) dječji višejezični razvoj dalje dijeli na rani i kasni dječji višejezični razvoj. *Rani dječji* višejezični razvoj odnosi se na početak ovlađavanja drugim ili trećim jezikom u dobi između 4. i 6. godine života (prije početka formalnoga obrazovanja), a *kasni dječji* slijedni višejezični razvoj u dobi od 6. ili 7. do 12. godine života, odnosno početka formalnoga obrazovanja (ali vidi Schwartz, 2003). Istraživanja slijednoga višejezičnoga razvoja djece (s početkom ovlađavanja jezikom u dobi između 4 i 12 godina) najmanje su zastupljena u literaturi te su se intenzivirala tek u posljednjih nekoliko godina. Istraživanja pokazuju da jezični razvoj u kontekstu rane dječje slijedne višejezičnosti s jedne strane dijeli mnoga obilježja sa simultanim višejezičnim razvojem, a s druge strane i s razvojem u kontekstu ka-

sne dječje slijedne višjejezičnosti (Meisel, 2009). Osnovna pretpostavka o potrebi razlikovanja kategorija simultane i slijedne višjejezičnosti, a zatim i različitih kategorija slijedne višjejezičnosti, temelji se na razlikama uočenima u jezičnom razvoju na sintaktičkoj razini (Meisel, 2013; Perpiñán, 2018), pri čemu su najočitije one uzrokovane postojanjem različitih vrsta međujezičnih utjecaja iz J1.

Tek su se u posljednjih dvadeset godina u okviru trećejezičnosti intenzivirala istraživanja dvojezičnih nasljednih govornika (Cabo i Rothman, 2012; Montrul, 2016). Iako se načelno radi o dvojezičnosti s nevećinskim jezikom, istraživanja nasljednih govornika, primjerice, druge generacije migranata u Americi, nisu bila fokusom istraživanja u području višjejezičnosti. Smatralo se da nasljedni govornici načelno započinju ovladavanje J2 u nešto kasnijoj dobi te se jezični razvoj nasljednih govornika smatrao drugačijim od jezičnoga razvoja dvojezičara u Europi čija je dvojezičnost bila rezultat međunacionalnih brakova i obiteljske dvojezične strategije u kojoj je svaki roditelj koristio svoj materinski jezik s djetetom (vidi u Cantone, 2022; Montrul, 2016). Danas sve veći broj istraživanja u području višjejezičnosti uključuje nasljedne govornike jezika kao specifičnu skupinu sudionika koja upravo zbog svoje unutrašnje homogenosti te specifičnosti na kontinuumu dvojezičnosti omogućuje detaljnije uvide u različite vidove rane trećejezičnosti. Važno je također primijetiti da se prema čimbeniku dobi, pod ranim dječjim dvojezičnim razvojem smatra i ovladavanje J2 u statusu stranoga jezika te bi se jezični razvoj djece koja, primjerice, u Hrvatskoj ovladavaju engleskim jezikom od rane dobi smatrao slijednim dječjim (ranim ili kasnim) dvojezičnim razvojem.

4.1. Simultani višjejezični razvoj

Djeca bi teže učila jezik da on nije uklopljen u komunikacijski kontekst (Lieven, 2019). Usvajanje jezika počiva na komunikacijskoj namjeri, odnosno shvaćanju djeteta da ljudi oko njega pokušavaju s njime komunicirati te da i samo može hotimice komunicirati. Često se smatra da je usvajanje jezika u ranom djetinjstvu puno brže i jednostavnije nego u odrasloj dobi. Djeca naizgled usvoje jezik iz svoje okoline bez mnogo napora, u vrlo kratkom razdoblju. Međutim, to vrijeme samo je relativno kratko jer kad se uspoređi količina usvojenoga jezičnoga znanja kod djece i odraslih u istom vremenskom razdoblju, učinak kod djece znatno je manji. Djeci treba tri do pet godina (ovisno o jeziku) da ovladaju artikulacijom glasova, značenjem riječi, gramatikom te diskursnim i pragmatolingvističkim načelima. No, djeca mogu s gotovo jednakom lakoćom ovladati ne samo jednim već dvama ili trima jezicima (Werker i Byers-Heinlein, 2008).

S obzirom na složenost jezičnoga znanja i činjenicu da višejezična djeca ovlađavaju dvama ili trima jezicima istovremeno, nameće se vrlo logično pitanje o razlikama između jednojezičnoga i višejezičnoga razvoja. Većina je istraživanja odgovor na ovo pitanje pokušavala dati usporedbom jezičnoga i dvojezičnoga razvoja ili korelacijskim istraživanjima. S druge strane, opis dvojezičnoga razvoja u okviru norme jednojezičnoga razvoja smatra se najočitijim primjerom jednojezične pristranosti koja pretpostavlja i ideal izvornoga govornika jezika. Za sada je važno naglasiti da postoje velike varijabilnosti u razvoju jednojezične, a još veće u razvoju višejezične djece (De Houwer, 2009), te da višejezični razvoj treba gledati holistički i neovisno o miljokazima jednojezičnoga razvoja.

Već odavno znamo da dvojezična djeca prolaze kroz iste faze u jezičnom razvoju kao i jednojezična djeca (De Houwer, 1995). To ne znači nužno da kroz faze prolaze jednako brzo, a uočene varijabilnosti ovise o različitim čimbenicima, poput količine jezičnoga unosa na svakom od jezika, sličnosti između jezika kojima ovlađavaju, statusa dominantnoga jezika i sl. I u usvajanju prvoga jezika djeca griješe i proizvode strukture koje odrasli govornici toga jezika ne bi nikad proizveli. Daljnjim jezičnim razvojem te pogreške nestaju. Isto je kod višejezične djece. Razlika je u tome što njihove pogreške mogu biti prisutne nešto dulje, katkad upravo pod izravnim utjecajem drugoga jezika, ali u konačnici one također nestaju. Međutim, te se pogreške ne događaju uvijek niti su djeca nužno dosljedna u pogreškama. Pogreške nisu nasumične, već uvijek prate neki uzorak, odnosno imaju neku svoju unutrašnju regulaciju. Iz toga razloga znanstvenike zanima pod kojim se uvjetima takva *odstupanja*³³ događaju i kako ona utječu na miljokaze višejezičnoga razvoja. Čak i kod simultanih višejezičara koji jezike usvajaju od rođenja najčešće nalazimo da je jedan jezik dominantniji ili da u jednom jeziku imaju veću razinu jezičnoga umijeća (Flege i sur., 2002). To znači da na različitim razinama jezičnoga iskustva i uporabe postoji „asimetrija u prilog jednom od jezika” (Birdsong, 2014: 374).

Najveći broj istraživanja višejezičnoga razvoja proveden je na uzorku simultane dvojezičnosti od najranije dobi na razini fonološkoga, leksičkoga i morfosintaktičkoga razvoja (za pregled vidi npr. De Houwer, 2009, 2017b; Genesee, 2001). Intenzivnija istraživanja simultanoga ovlađavanja dvama jezicima³⁴ od

33 Ovdje se umjesto pojma *pogreška* namjerno uvodi pojam *odstupanje* upravo kako bi se izbjegla negativna konotacija navedene pojavnosti u jezičnom razvoju.

34 Simultano ovlađavanje dvama jezicima često se u literaturi na engleskom jeziku navodi kao *Bilingual First Language Acquisition* (BFLA), odnosno dvojezično usvajanje jezika te se u tom slučaju jezike simultanoga dvojezičara naziva jezikom A i jezikom Alfa (De Houwer, 2009) kako bi se ukazalo da se radi o dvama ravnopravnim jezicima. Rijetka istraživanja koja se bave ovlađavanjem trima jezicima od rođenja koriste pojam *Trilingual First Language Acquisition* (TFLA), odnosno trojezično usvajanje jezika.

rođenja provode se u posljednjih 40-ak godina³⁵, a istraživanja simultanoga trojezičnog razvoja započela su tek prije petnaestak godina (npr. Barnes, 2006, 2011; Chevalier, 2015; Kazzazi, 2011; Montanari, 2009a, 2009b, 2010a, 2011a, 2013; Quay, 2008, 2011b). U istraživanjima simultanoga trojezičnog razvoja najčešće se radi o studijama slučaja sa specifičnim fokusom u jezičnom razvoju, kao što su međujezični utjecaji (Kazzazi, 2011) ili prebacivanje kôda (Hoffmann i Stavans, 2007; Stavans i Swisher, 2006). Quay (2011b) također upozorava na neusustavljen način opisa kvalitete i kvantitete jezičnoga unosa te načina prikupljanja i analize podataka u istraživanjima simultane trojezičnosti. Osim što je zahtjevnije mjeriti trojezični nego dvojezični razvoj, nedostatak istraživanja o simultanoj trojezičnosti također je posljedica različitih stavova prema nužnosti razlikovanja dvojezičnoga i trojezičnoga razvoja. Jednako kao u slučaju razlikovanja između ovladavanja J2 i J3 (vidi potpoglavlje 3.1.), neki znanstvenici smatraju da je simultani trojezični razvoj samo „proširena verzija” simultanoga dvojezičnog razvoja te ne vide potrebu za takvim istraživanjima. Međutim, drugi tvrde da trojezični razvoj ima svoja specifična obilježja (npr. Montanari, 2013; Quay, 2011b). Hoffmann (2001: 2) smatra da se dvojezični i trojezični razvoj, osim po broju jezika, ne razlikuju značajno, ali naglašava da različiti društveni, kulturni, psihološki i individualni čimbenici mogu imati neproporcionalno velik utjecaj na razvoj trojezičnosti, što nije slučaj u dvojezičnom razvoju. U svakom slučaju, potrebna su nam sustavnija longitudinalna istraživanja kako bismo mogli odgovoriti na to pitanje. Najočitije su specifičnosti trojezičnoga razvoja, za razliku od dvojezičnoga, postojanje veće količine i veće raznovrsnosti međujezičnih utjecaja te manja prosječna izloženost svakom pojedinom jeziku u odnosu na dvojezičare. Do sada uočene razlike između simultanoga dvojezičnog i trojezičnog razvoja bit će navedene u ovom poglavlju u onim vidovima jezičnoga razvoja za koja imamo dostupne podatke.

4.1.1. Čimbenici koji utječu na rani višjezični razvoj

Glavno je pitanje na koje pokušavamo odgovoriti u simultanom višjezičnom razvoju važnost kvalitete i kvantitete jezičnoga unosa, odnosno količine jezičnoga unosa i različitih vrsta jezičnoga unosa. Višjezična djeca prirodni su eksperiment sam po sebi jer su situacije u kojima mogu biti izložena je-

35 Najranija istraživanja dvojezičnoga razvoja započela su subjektivnim opažanjima dvojezičnoga razvoja djece u prvom dijelu prošloga stoljeća (Ronjat, 1913; Leopold, 1939) te su na neki način bili preteča i istraživanjima jednojezičnoga razvoja s kojima se sustavno započelo tek polovicom prošloga stoljeća (Brown, 1958).

ziku vrlo raznolike i specifične. Djeca koja su više izložena jezičnom unosu na nekom jeziku brže napreduju, ali ona koja su manje izložena svejedno ih dostignu. Drugim riječima, količina izloženosti određuje samo relativnu brzinu usvajanja jezika. Da je količina jezičnoga unosa presudna za jezični razvoj, onda višjezična djeca nikad ne bi bila uspješna u usvajanju jezika. Simultano višjezično dijete usvaja dva ili tri jezika od rođenja, no izloženost jezicima u stvarnom životu nikad nije potpuno ravnomjerna, a jezični unos na svakom jeziku ne dolazi od jednakoga broja sugovornika. Jezični unos je uvijek podijeljen u nekom omjeru između jezika, bilo to 60 : 40 ili 80 : 20 kod dvojezičara, ili npr. 50 : 30 : 20 kod trojezičara. Međutim, pitanje jezičnoga unosa teorijski je obojano jer ovisi o tome što smatramo da jezični unos predstavlja u usvajanju jezika, odnosno kakvu ulogu sam po sebi ima (o raspravi o važnosti jezičnoga unosa kod dvojezičara vidi Carroll, 2017).

Pitanje izloženosti jezičnom unosu postavlja se i u usvajanju materinskoga jezika kod jednojezičara, ali ne postoji utvrđena minimalna količina izloženosti jezičnom unosu (u broju sati) nužna za usvajanje jezika. Jasno je da za usvajanje vokabulara moramo biti izloženi upravo određenom vokabularu da bismo ga usvojili. Međutim, postavlja se pitanje važnosti jezičnoga unosa kad se radi o gramatičkim strukturama, primjerice znanju o glagolskoj fleksiji, odnosno činjenici da se subjekt i predikat moraju slagati u rečenici (JA govoriM, TI govoriŠ). Drugim riječima, cilj nam je otkriti ima li količina jezičnoga unosa jednak utjecaj na jezični razvoj i vokabulara i sintakse. Odnosno, koliko je jezičnoga unosa dovoljno i je li jednaka količina dovoljna i za razvoj vokabulara i razvoj sintakse? Istraživanja usvajanja jednoga jezika od rođenja ukazuju na važnost kvantitete i kvalitete jezičnoga unosa. Primjerice, jednojezična djeca iz obitelji višega socioekonomskoga statusa, koju u prosjeku karakterizira uporaba većeg broja riječi i dulji iskazi, u dobi od 3 godine imaju veći vokabular (Hoff, 2013), a veličina vokabulara u ranoj dobi (npr. u dobi od 2 godine) dobar je prediktor akademskih postignuća kasnije u životu (Bleses i sur., 2016; Head Zauche i sur., 2017). Novija istraživanja pokazuju još veći utjecaj *kvalitete* jezičnoga unosa na razvoj vokabulara jednojezične djece. Učestalost djetetovih konverzacijskih razmjena sa sugovornikom povezan s veličinom vokabulara kod djece (Donnelly i Kidd, 2021). Primjerice, istraživanja ukazuju na važnost aktivnoga sudjelovanja djece u interakciji, pri čemu ona mora biti usmjerena na djetetov trenutni fokus, kao što je zajedničko čitanje knjige ili vođena igra (Chen i sur., 2021). Čini se da važnost kvalitete i kvantitete jezičnoga unosa u jezičnom razvoju ovisi i o dobi ovlađavanja jezikom. Primjerice, Rowe (2012) smatra da je količina jezičnoga unosa važnija u ranim fazama usvajanja jezika,

dok je u kasnijoj dobi, uslijed veće kognitivne zrelosti, važniji čimbenik kvalitete, odnosno raznolikosti jezičnoga unosa. Iz navedenoga je jasno da brojni čimbenici utječu na rani jezični razvoj čak i kad se radi o samo jednom jeziku. Hoff (2006) navodi niz makro- i mikročimbenika, od socioekonomskoga statusa do čimbenika poput dobi majke i redoslijeda rođenja u obitelji.

Već je odavno poznato da je količina jezičnoga unosa na svakom od jezika kod dvojezične djece snažno povezana s veličinom vokabulara u svakom od jezika (Byers-Heinlein, 2013; De Houwer, 2007). Što je dijete izloženiye jeziku, znat će više riječi. Kod trojezične djece važnost jezičnoga unosa za jezični razvoj nije dovoljno istražena. Postoji tek mali broj istraživanja razvoja vokabulara kod trojezičara (npr. Albin i Gershkoff-Stowe, 2016; Arnaus Gil i sur., 2021; Chevalier, 2015; De Houwer, 2004; Montanari, 2010a; Quay, 2011a). Iako postojeća istraživanja također pokazuju da veća izloženost jednom od jezika utječe na brži razvoj vokabulara u tom jeziku u odnosu na druga dva (Montanari, 2010a; Oller, 2010), ta su istraživanja bila usmjerena ponajprije na dokazivanje da istovremeno usvajanje triju jezika nema negativnih posljedica na jezični razvoj, osim mjerljivoga kašnjenja u usporedbi s veličinom vokabulara u svakom jeziku kod jednojezičara i dvojezičara (Côté i sur., 2022). Čini se da kod trojezične djece obično postoji jedan dominantni i dva relativno slabije razvijena jezika, što se pripisuje upravo manjoj relativnoj zastupljenosti drugih dvaju jezika kod trojezičara, odnosno značajkama jezičnoga unosa (Montanari, 2013). Postoji mogućnost da je kod simultanih trojezičara u najranijoj dobi sprega između izloženosti jezičnome unosu i razine jezičnoga umijeća veća nego u kasnijoj dobi, kao što se to pokazalo u istraživanjima jednojezičnoga razvoja. Međutim, treći jezik kod trojezične djece, ako se radi o jeziku sredine ili jeziku obrazovanja, obično brzo postaje dominantnim jezikom. Primjerice, kad djeca krenu u vrtić (Quay, 2011a) ili u školu (Mieszkowska i sur., 2017; Navracsics, 2022, Stavans i Swisher, 2006).

Važno je pitanje u višejezičnom razvoju, te od velikoga interesa i za roditelje koji pokušavaju odgojiti višejezičnu djecu, magičan omjer izloženosti jezicima. Thordardottir (2011) je u Kanadi kod francusko-engleske simultano dvojezične djece u dobi od 5 godina zabilježila sličnu razinu receptivnoga vokabulara kao i kod jednojezične djece te na osnovi toga zaključila da je za to dovoljno 40-60 % ukupnoga izlaganja svakom jeziku. Kao što je već navedeno, kod trojezične se djece ukupna izloženost dijeli na tri ili više jezika te je potrebna neka minimalna količina izloženosti jeziku kako bi dijete postalo aktivno trojezično, odnosno aktivno se koristilo trima jezicima (Chevalier, 2015; Quay, 2008). Još uvijek nemamo dovoljno saznanja o minimalnom relativnom po-

stotku izloženosti pojedinom jeziku, ali postoje naznake da je za to dovoljno već 20 % izloženosti jednom jeziku kod trojezičnoga djeteta (Quay, 2008).

Raznovrsnost izvora jezičnoga unosa također je važan čimbenik. To se posebno uočava u usporedbi jezičnoga razvoja većinskoga jezika i onoga kojem je dijete izloženo samo u privatnoj domeni. Uloga jezičnoga unosa posredovanjem medija u razvoju višjejezičnosti nije dovoljno istražena. Jasno je da mediji pridonose količini i raznolikosti jezičnoga unosa na ciljnom jeziku, ali je za sada uočen pozitivan utjecaj na razvoj višjejezičnosti samo onda kad je takav izvor jezičnoga unosa zajednički fokus tijekom interakcije između djeteta i roditelja (Barnes, 2006; Dewaele, 2007).

Nadalje, strukturne razlike između jezika kojima višjejezična djeca ovlađavaju mogu utjecati na redoslijed ovlađavanja pojedinim jezičnim strukturama i dob u kojoj se ona pojavljuje u jezičnoj produkciji (Müller, 2004). O tom će čimbeniku biti više riječi u daljnjim potpoglavljima jer upravo strukturna odstupanja mogu dati precizniji uvid u način funkcioniranja mehanizma ovlađavanja jezikom te nam otkriti kako se um djeteta prilagođava jezičnom okruženju, odnosno savladava izazove višestrukoga ovlađavanja jezikom.

4.1.2. Razlikovanje jezika u ranom višjejezičnom razvoju

Prva istraživanja o jeziku/jezicima u umu dvojezičara nastojala su odgovoriti na pitanje radi li se o dvama odvojenima ili jednom objedinjenom sustavu. Odnosno, započinju li djeca jezični razvoj s jednim jezičnim sustavom te tek naknadno razlikuju dva jezika ili imaju dva različita sustava od samoga početka ovlađavanja jezicima (De Houwer, 1990). Nekad se smatralo da dvojezična djeca ne razlikuju dva jezika kojima ovlađavaju, odnosno da ih počinju postupno razlikovati tek nakon što započnu ovlađavati vokabularom u svakom jeziku. Pretpostavljalo se da postoje tri razdoblja u jezičnom razvoju. U prvom razdoblju djeca imaju zajednički leksički sustav koji sadrži riječi iz obaju jezika. U drugom se razdoblju leksički sustavi razdvajaju, ali se primjenjuju ista sintaktička pravila na oba jezika, zbog kojih nastaju odstupanja u jednom ili obama jezicima. Tek u trećem razdoblju (u dobi od oko 2;8 godina) djeca razlikuju dva jezika i na leksičkoj i sintaktičkoj razini (Volterra i Taeschner, 1978). Vrlo često se impliciralo i da dijete ne može biti dvojezično prije treće godine jer zapravo ne prepoznaje jezike kao odvojene sustave (vidi Genesee, 2002). Međutim, kako naglašava De Houwer (1990), ta pretpostavka zasnivala se samo na psiholingvističkim tumačenjima pojavnosti poput miješanja jezika u govoru (engl. *language mixing*) i prebacivanju kôda (engl. *code-switching*).

hing). Naime, navedeno se tumačilo kao dokaz da djeca ne razlikuju jezike te kao argument u prilog objedinjenom jezičnom sustavu. Nije se uzimao u obzir jezični kontekst, odnosno u kojim situacijama i s kim djeca miješaju jezike i prebacuju kôd.

Pretpostavka o postojanju jednoga jezičnoga sustava u suprotnosti je s tzv. „hipotezom dvostrukoga sustava” (Meisel, 2004: 98) ili hipotezom odvojenoga razvoja (npr. De Houwer, 2009) koja pretpostavlja da dijete od samoga početka jezičnoga razvoja odvojeno razvija jezični sustav svakoga jezika. Primjerice, Meisel (1989) je tvrdio da djeca u jezičnoj obradi kreću od semantičko-pragmatičkih, a ne sintaktičkih principa specifičnih za pojedini jezik te da dvojezična djeca vrlo rano razlikuju jezike. Danas prevladava stav da su jezični sustavi kod višejezičara odvojeni (Genesee i Nikoladis, 2007), da djeca razlikuju dva jezika u umu (posjeduju različite kognitivne predodžbe svakoga od jezika) te da su jezici istovremeno u fluidnoj i dinamičkoj interakciji i međuovisnosti (Genesee, 2022). Kao dokaz navodi se činjenica da djeca mogu imati prijevodne ekvivalente u obama jezicima od samoga početka ovlađavanja jezicima, već nakon što znaju tek desetak riječi (Pearson i sur., 1995) te da u skladu s komunikacijskim potrebama (ovisno o kontekstu i sugovorniku) već u dobi od jedne do dvije godine (u rečenicama s jednom do dvije riječi) koriste „pravi” jezik (Genesee, 2022). To ne znači da djeca neće izmjenjivati kôd. Katkad će to biti upravo zato što ne znaju riječ u jednom od jezika. Međutim, važno je naglasiti da je prebacivanje kôda kod simultanih dvojezičara uvijek u skladu sa sintaktičkim pravilima svakoga od jezika (Genesee, 2022; MacSwan, 2020) te se navedeno također uzima kao dokaz o odvojenosti jezika u njihovom umu³⁶. Miješanje jezika danas se smatra pokazateljem povećane osjetljivosti na jezično okruženje u kojoj djeca prepoznaju i odabiru jezik u komunikaciji te se smatra da to čine svjesno (Meisel, 2004). Nadalje, djeca koja odrastaju u višejezičnom okruženju u kojem je miješanje kodova učestala praksa, pojedinim jezicima svejedno uspješno ovlađavaju u različitim domenama i za različite potrebe.

Djetetovi zahtjevi za prijevodom, samostalni spontani ili potaknuti prijevodom, igra glasovima, otkrivanje morfosintaktičkih pogrešaka u iskazu, svjesnost da sugovornici mogu razumjeti dva jezika, zainteresiranost za jezike i osobe koje ih koriste, samoispravljanje u odabiru jezika na kojem se dijete obraća sugovorniku i ispravljanje sugovornika smatraju se pokazateljima je-

36 Dokaz da djeca razvijaju odvojene jezične sustave od samoga početka jest i činjenica da morfosintaktički razvoj u jednom jeziku ne utječe na morfosintaktički razvoj u drugom jeziku. Više o tome u potpoglavlju 4.1.4.

zične svjesnosti u ranoj dobi (De Houwer, 2017a). Jedan od klasičnih pokazatelja jezične svjesnosti kod dvojezične djece djetetov je zahtjev za prijevodom, a može se pojaviti već u dobi od 1,5 godina (Cruz-Ferreira, 2006). Iako djeca u vokabularu svakoga jezika mogu imati prijevodne ekvivalente, to ne znači nužno da su djeca svjesna da se radi o prijevodnom ekvivalentu (De Houwer, 2017a). Međutim, u dobi nakon 2 godine djeca ipak mogu spontano ili na zahtjev sugovornika ponuditi prijevodni ekvivalent u drugom jeziku (De Houwer, 2009). Svijest o arbitrarnosti jezičnoga znaka, odnosno svjesno razlikovanje da različiti sugovornici koriste neku riječ za isti pojam, može se pojaviti već u dobi od 2 godine (Leopold, 1949), a uskoro nakon toga djeca mogu i imenovati jezik kojim se oni ili njihovi sugovornici služe ili jezik na kojem imenuju svaki pojam (Deuchar i Quay, 2000; za detaljniji pregled vidi De Houwer, 2017a). Istraživanja pokazuju i da su djeca već u dobi od približno 2 godine svjesna da svi ljudi ne moraju nužno govoriti isti jezik i da mogu govoriti više jezika, što nije slučaj kod jednojezične djece. U dobi od 3 godine, a često i nešto ranije, djeca mogu samostalno ili na neki signal sugovornika promijeniti jezik na kojem se obraćaju sugovorniku, odnosno mogu shvatiti pogrešku u odabiru jezika (De Houwer, 2009). Spontana ili potaknuta samoispravljanja jezičnih iskaza na strukturnoj razini pojavljuju se nešto prije treće godine, a nakon treće godine dvojezična su djeca sposobna ispraviti i sugovornika (više detalja u De Houwer, 2017a).

Hoffmann i Stavans (2007) na temelju istraživanja s dvojezičnom djecom pretpostavili su da se dokazi u prilog odvojenosti jezičnih sustava i razvoju jezične svjesnosti mogu pronaći i u slučaju simultane trojezičnosti. Recentnija istraživanja simultane trojezičnosti pokazala su da trojezična djeca od samoga početka razlikuju jezike (Arnaus Gil i sur., 2019; Montanari, 2010b) te da ih uspješno i na prikladan način koriste u komunikaciji, kao i dvojezična djeca (Poeste i sur., 2019).

4.1.3. Višejezični fonetski razvoj

Razlikovanje fonema u jeziku preduvjet je za usvajanje govora. Poznato je da novorođenče ima „iznimnu” fonetsku percepciju zbog koje može razlikovati sva ostvarenja glasova (pa i one koji ne postoje u jeziku koji usvaja). Ta sposobnost nestaje nakon dobi od šest mjeseci kad dijete razlikuje samo ona razlikovna obilježja glasova koji postoje u jeziku s kojim odrasta (Werker i Tees 1984; za detaljniji uvid u varijabilnosti vidi de Groot, 2011).

Dvojezična djeca imaju ista obilježja u razvoju fonetske percepcije, ali istraživanja pokazuju neke specifičnosti. Razdoblje percepcije različitih ostvarenja glasova kod dvojezične djece traje dulje i obično završava do prve godine života (Petitto i sur., 2012), ali postoje i faze nerazlikovanja i ponovnoga razlikovanja određenih razlikovnih obilježja (više u Werker i sur., 2009). Te varijabilnosti ovise o kombinaciji jezika koje usvajaju, relativnoj razini jezičnoga umijeća u svakom jeziku, jezičnoj dominantnosti i sl., ali i o činjenici da se u dobi od otprilike 1 do 3 godine dramatično povećava broj sinaptičkih veza, kao posljedica novih opažanja i iskustava (više u Kidd i sur., 2018).

Jezici se razlikuju po glasovnom ostvarenju istih fonema (npr. kratki-dugi, aspirirani-neaspirirani). Na primjer, engleski i hrvatski jezik razlikuju se po ostvarivanju fonema /p/ koji je u engleskom aspiriran, a u hrvatskom nije. Djeca koja se od rođenja odgajaju dvojezično moraju nekako primijetiti da se jezični unos sastoji od dvaju, a ne jednoga jezika i moraju razlikovati jezični unos, odnosno obilježja svakoga jezika. Smatra se da djeci u tome pomaže povećana osjetljivost na novitet u jezičnom unosu (Filippi i sur., 2019). Pokazalo se da su djeca izložena dvama jezicima od rođenja u dobi od 7 do 9 mjeseci zainteresiranija za novi zvučni uzorak od jednojezične djece te da su uspješnija u učenju novih zvučnih uzoraka (Kovács i Mehler, 2009b)³⁷. U nešto kasnijoj dobi (oko 18 mjeseci) simultani dvojezičari bolje uočavaju razlike između sličnih riječi, npr. uočavaju promjenu jednoga glasa, te su time uspješniji i u učenju sličnih riječi (Singh i sur., 2018). Bosch i Sebastián-Gallés (2001) pokazale su da djeca izložena katalonskom i španjolskom jeziku od rođenja već u dobi od 4 mjeseca razlikuju glasove svojih dvaju jezika od drugih nepoznatih jezika, jednako kao i jednojezična djeca. Budući da su katalonski i španjolski ritmički vrlo slični jezici, navedena se činjenica smatra dosta čvrstim dokazom o sposobnosti razlikovanja fonoloških sustava kod dvojezične djece od samih početaka jezičnoga razvoja.

Bez obzira na prirodu fonemskih predodžbi ili njihove eventualne razvojne promjene, dvojezična djeca razvijaju dva sustava glasova. Oni se mogu ponešto razlikovati od onih kod jednojezičara na fonološkoj razini, no u produkciji, odnosno na fonetskoj razini, vrlo su česti utjecaji iz drugoga jezika (Fantini, 1985). Štoviše, pokazuje se da jezični unos u najranijem jezičnom razvoju ima snažan utjecaj na daljnji fonetski i fonološki razvoj jer on kasnije određuje sposobnosti percepcije i produkcije u drugim jezicima. Dokazi o tom utjecaju vidljivi su i kod višejezičnih osoba u odrasloj dobi (Sebastián-Gallés i sur., 2005). Često se

37 Više o samim rezultatima i njihovom tumačenju kod djece izloženoj dvama jezicima u predjezičnom razdoblju vidi u potpoglavlju 8.7.

postavlja pitanje imaju li dvojezični govornici strani izgovor što ukazuje na to da se od dvojezične osobe očekuje da govori bez pogreške i izgovorom izvornoga govornika u svakom jeziku. Većina će lingvista reći da svi govornici govore s nekim naglaskom (npr. Yule, 2023: 292) pa je navedeno pitanje tek teorijskoga karaktera i relevantno kad se pokušava utvrditi pod kojim uvjetima dolazi do prijenosa određenih fonetskih obilježja iz jednoga jezika u drugi.

Istraživanja simultanih i ranih slijednih višjejezičara, odnosno djece koja su s ovladavanjem J2 započela nešto kasnije tijekom djetinjstva, pokazuju da je dob početka ovladavanja J2 vrlo značajna odrednica za smjer i količinu međujezičnih utjecaja (MJU) na fonetskoj i fonološkoj razini. Dob početka ovladavanja jezikom utječe i na percepciju i produkciju glasova kod ranih dvojezičara; izgovor u J2 kod simultanih dvojezičara pod manjim je utjecajem J1 nego kod slijednih dvojezičara (Baker i Trofimovich, 2005), a ranija izloženost jezičnom unosu na svakom od jezika doprinosi boljim fonetskim i fonološkim sposobnostima (Amengual, 2024).

Istraživanja sustavno pokazuju da priroda i količina MJU-a na fonetskoj i fonološkoj razini nije ovisna samo o dobi u kojoj se započinje s ovladavanjem jezikom, već i o jezičnoj dominantnosti (za sustavni pregled istraživanja vidi Amengual, 2024) te relativnoj razini jezičnoga umijeća u svakome jeziku. Međutim, jezična je dominantnost dinamičan čimbenik i može se mijenjati tijekom cijeloga života pa je teško odrediti relativan značaj dominantnosti u odnosu na druge čimbenike.

Jedno od rijetkih longitudinalnih istraživanja fonetskoga razvoja kod simultane trojezične djece (engleski, perzijski i mađarski) provela je Navracscics (2000). Od samih početaka ovladavanja jezikom djevojčice su razlikovale glasove u trima jezicima i točno proizvodile glasove specifične za pojedini jezik. Iako su i na razini percepcije i na razini produkcije (npr. u duljini samoglasnika, razlikovanju zvučnoga i bezvučnoga parnjaka) uočeni različiti MJU-i, u dobi od 4 do 5 godina djeca su u J3 (mađarskom) ovladala i onim razlikovnim obilježjima koja ne postoje u J1 i J2.

4.1.4. Višjejezični razvoj od razumijevanja riječi do pripovijedanja

Kao što je već spomenuto, prva istraživanja dvojezičnosti uspoređivala su dvojezičnu djecu s jednojezičnom ponajprije kako bi dokazala da su negativni stavovi prema dvojezičnosti neutemeljeni. U takvim se istraživanjima pokazalo da je kod dvojezične djece vokabular obično manji nego kod jednojezične djece iste dobi (Pearson i sur., 1997). Drugim riječima, ako mjerimo leksički

razvoj samo u jednom jeziku, dvojezična djeca pokazuju niži stupanj jezičnoga razvoja nego jednojezična djeca u tom istom jeziku. Takav nalaz nije nelogičan zbog nužne raspodjele jezičnoga unosa na dva ili više jezika kod višjejezičnoga djeteta, a određeno kašnjenje ovjereno je i standardiziranim testovima produktivnoga i receptivnoga vokabulara dvojezične djece od rane pa sve do adolescentske dobi (Bialystok i sur., 2010). Dakle, usporedbom postignuća dvojezičnih i jednojezičnih govornika u većinskom jeziku zajednice, koji je najčešće i jezik obrazovanja, pokazuje se da dvojezična djeca trebaju određeno vrijeme da dostignu istu normu po kojoj se mjere jednojezična djeca. Neka istraživanja pokazuju da je za to potrebno puno vremena. Bialystok i sur. (2010) na uzorku od 1700 djece u dobi između 3 i 10 godina pokazali su da djeca ne dostižu tu normu na receptivnoj razini na engleskom, većinskom jeziku, do desete godine. Paradis i Jia (2017) također su pokazali da je kinesko-engleskoj dvojezičnoj djeci koja su se obrazovala na engleskom jeziku u Kanadi trebalo 5 godina obrazovanja da bi dostigla tu normu, a opsežnija istraživanja u Americi pokazuju da je za to potrebno 3-7 godina školovanja, ovisno o jezičnoj domeni koja se mjeri (Hakuta i sur., 2000).

Kao što je navedeno, postignuća dvojezične djece mjerila su se najčešće u većinskom jeziku zajednice ne kontrolirajući uvijek ostale razlike u razini dvojezičnosti kod djece (npr. količinu jezičnoga unosa na većinskom jeziku), kao ni znanje drugoga (najčešće materinskoga) jezika djeteta. Međutim, komparativno istraživanje kojim se ispitivala veličina vokabulara u J1 jednojezične i u dominantnom jeziku dvojezične i trojezične djece u dobi od 4;5 do 6;5 godina u Velikoj Britaniji pokazalo je sličnu veličinu vokabulara u dominantnom jeziku (engleskom) u svim skupinama (Mieszkowska i sur., 2017). Višjejezična su djeca samo u svojem nasljednom jeziku (poljskom) imala slabije razvijen vokabular nego jednojezična djeca u Poljskoj. Međutim, posebno je važna i zanimljiva činjenica da su u navedenom istraživanju dvojezična djeca u svojem nedominantnom jeziku na razini diskursa u zadatku pripovijedanja priče u mjeri koherentnosti priče imala rezultate usporedive s jednojezičnom djecom u Poljskoj. Drugim riječima, nije bilo velikih razlika u jasnoći elaboracije događaja i njihove važnosti u pripovijedanju, što je na praktičnoj razini relevantniji podatak o jezičnokomunikacijskoj kompetenciji, nego veličina vokabulara u pojedinom jeziku.

Tvrđi se da dvojezična djeca urednoga neurološkog razvoja koja odrastaju s dvama jezicima razumiju i govore „*barem jedan jezik*”³⁸ na sličnoj razini kao i jednojezična djeca njihove dobi”, a daljnjom se izloženošću svakom od jezika

38 Kurziv u originalu.

razlika između znanja pojedinoga jezika kod dvojezičnoga i jednojezičnoga djeteta smanjuje (De Houwer, 2023: 347). Kad se mjeri ukupna veličina receptivnoga i produktivnoga vokabulara kod dvojezičnoga djeteta, ona je kvantitativno usporediva s onom kod jednojezičnoga djeteta (Hoff i sur., 2012; Miękisz i sur., 2019) ili često i daleko veća (De Houwer i sur., 2014; Gonzalez-Barrero i sur., 2020; Pearson i Fernández, 1994). Primjerice, dvojezična djeca u dobi od 13 mjeseci razumjela su i do 71 % više riječi nego jednojezična djeca (De Houwer i sur., 2014), što može biti i rezultat činjenice da poznaju prijevodne ekvivalente riječi u drugom jeziku.

Dvojezična djeca počinju rabiti riječi iz obaju jezika u dobi od približno 13 mjeseci (De Houwer, 2021), a distribucija prema vrsti riječi u vokabularu (zastupljenost imenica, glagola i sl.) jednaka je kao i kod jednojezične djece u istom jeziku (Nikoladis, 2001). No kao što je već navedeno, kod dvojezične djece veličina produktivnoga i receptivnoga vokabulara u svakom jeziku nije jednaka (za pregled istraživanja vidi De Houwer, 2009) te razvoj u jednom jeziku nije povezan s razvojem u drugom jeziku. Međutim, statistički značajne pozitivne korelacije između veličine vokabulara u dvama jezicima uočene su kod simultanih dvojezičara u *adolescentnoj* dobi (Gathercole i sur., 2013) (vidi potpoglavlje 4.3.).

Nadalje, leksički razvoj kod ranih višejezičara također je u pozitivnoj korelaciji s morfosintaktičkim razvojem u svakom jeziku, ali ne i između dvaju ili više jezika (Komeili i sur., 2023). Nedostatak pozitivne korelacije između postignuća na razini znanja vokabulara i na razini gramatike opet pokazuje da se vokabular i morfosintaksa razvijaju neovisno o drugom jeziku, odnosno da se te vještine ne prenose iz jednoga jezika u drugi, već ovise o jezičnom unosu na svakom od jezika (De Houwer, 2009). Sintaktički razvoj kod višejezične djece načelno je isti kao kod jednojezične, a uočene razlike u sintaktičkom razvoju dvaju ili triju jezika kod višejezičara ovise o specifičnostima određene gramatičke strukture u svakom jeziku. Primjerice, Harel i sur. (2023) mjerili su ovladanost upitnim objektnim rečenicama kod dvojezične djece u dobi od 4 do 6 godina. Manje razlike u rezultatima obrade navedene strukture, odnosno boljem razumijevanju upitnih objektnih rečenica u J2 nego J1, autori su pripisali specifičnostima navedene strukture u svakom jeziku.

Još uvijek nema dovoljno istraživanja i saznanja o razvoju vokabulara i morfosintakse kod simultano trojezične djece. Longitudinalno istraživanje leksičkoga razvoja šestoro trojezične djece (Reiser-Bello Zago i Berthele, 2023) pokazuje visok stupanj varijabilnosti, odnosno velike razlike u leksičkom razvoju kod svakoga djeteta. Rijetka istraživanja pokazuju da je kod trojezične djece

leksički razvoj najbrži u jeziku na kojem se djeca počinju obrazovati te da na tom jeziku najbolje razvijaju vještine naracije (vidi također Navracsics, 2022). Sivakumar i sur. (2020) veličinu vokabulara ispitivali su kod višejezičnih govornika dvaju, triju i četiriju jezika (francuskoga, katalanskoga, njemačkoga i španjolskoga). Negativan učinak višejezičnosti (znanja većega broja jezika) na veličinu vokabulara utvrđen je samo u njemačkom jeziku. Budući da se takav rezultat nije mogao pripisati čimbenicima poput jezične dominantnosti, statusa jezika i sl., autorice su rezultat objasnile jezično-tipološkom udaljenošću njemačkoga od ostalih triju romanskih jezika. Neovisno o veličini vokabulara, najvažnija opservacija u navedenom istraživanju jest da trojezična djeca također mogu postići uravnoteženu trojezičnost (Sivakumar i sur., 2020).

Uvidi su u simultani višejezični razvoj na pragmlingvističkoj razini rijetki jer je taj razvoj teže mjeriti i uspoređivati budući da se radi o većem broju jezika. U longitudinalnoj studiji slučaja višejezičnoga djeteta u dobi od približno 2,5 do 5,5 godina, Safont-Jordà (2013) uočila je da pod utjecajem načina izražavanja zahtjeva u J3 (engleskom jeziku) djetetovo izražavanje zahtjeva postaje izravnije i u prethodno ovladanim jezicima (katalonskom i španjolskom). Prema autorici, to ukazuje na složenost višejezičnoga razvoja, odnosno specifičnost trećejezičnosti. Važan podatak iz istoga istraživanja jest i to da se dijete služilo jezičnim sredstvima za ublažavanje iskaza i sofisticiranijim pragmlingvističkim signalima u ranijoj dobi nego što je to predviđeno u pragmlingvističkom razvoju jednojezične djece.

4.2. Održavanje simultane i rane višejezičnosti

Razlozi za višejezični razvoj od rođenja mogu biti različiti. Ako dijete odrasta u sredini u kojoj većinski jezik nije materinski jezik roditelja, roditelji mogu donijeti odluku da dijete od rođenja odrasta uz dva ili više jezika. Višejezične obitelji u višejezičnim i jednojezičnim sredinama oduvijek se suočavaju s pitanjem koju jezičnu strategiju i politiku odabrati kako bi dijete ne samo postalo već i ostalo višejezično. Odluka o odgoju djeteta na materinskom jeziku roditelja može biti potaknuta funkcijom jezika kao simbolom identiteta ili praktičnim razlozima kao što je mogućnost komunikacije s rodbinom ili pak potencijala koji znanje više jezika donosi, najčešće u profesionalnom životu. Međutim, i u takvim uvjetima roditelji odluku ne donose olako. Najveći strah vezan je za teret koji višejezični razvoj predstavlja za dijete te time i potencijalni negativni učinak na djetetov razvoj, a kasnije i na akademski uspjeh. Najčešće upravo neopravdano uvriježene pretpostavke o kašnjenju u jezičnom razvoju višejezične djece stvaraju nedoumice kod roditelja, ali i odgojitelja/

učitelja, pa višjejezični odgoj otvara prostor za pitanja do koje mjere su kašnjenja normalna ili su, možda, posljedica patologije.

Međutim, jednom kad roditelji donesu odluku o višjejezičnom odgoju, pitanja su usmjerena na način razvoja višjejezičnosti u interakciji. Koje je optimalno okruženje za razvoj obaju jezika? Kojim od jezika se koristiti, u kojem kontekstu, s kojim roditeljem i na koji način? Smiju li roditelji prebacivati kôd u razgovoru s djetetom? Je li strategija *jedna osoba (roditelj), jedan jezik* - JOJJ (engl. *one parent, one language* - OPOL) najučinkovitiji pristup razvoju višjejezičnosti kod djeteta?

Roditelji mogu upotrebljavati različite strategije u interakciji s djetetom u cilju razvoja djetetove višjejezičnosti. S obzirom na materinski jezik roditelja, njegov odnos s većinskim jezikom u široj zajednici i način interakcije unutar obitelji, Arnaus Gil i sur. (2021: 3) navode četiri jezične strategije roditelja:

- 1) Jedna osoba - jedan jezik (JOJJ), pri čemu je jedan od jezika većinski jezik zajednice
- 2) JOJJ i dodatni većinski jezik
- 3) dvojezični roditelj - miješani jezici
- 4) višjejezično domaćinstvo i manjinski³⁹ jezik u obrazovnoj instituciji

U primjeru 1) radi se o roditeljima koji s djetetom komuniciraju svaki na svojem materinskom jeziku, ali je jedan od jezika i većinski jezik zajednice. Na primjer, u Hrvatskoj majka s djetetom govori hrvatski, a otac talijanski te dijete postaje dvojezično. U primjeru 2) radi se o istoj jezičnoj strategiji u obitelji, ali dijete kroz interakciju u društvenoj sredini postaje trojezično. Na primjer, majka i otac koriste svaki svoj jezik s djetetom (hrvatski i talijanski) u Francuskoj, pri čemu se dijete obrazuje na francuskom jeziku. U primjeru 3) također se radi o višjejezičnom odgoju u kojem je jedan roditelj dvojezičan (ili su oba roditelja dvojezična), ali s različitim jezicima, te se u obitelji, uz većinski jezik društvene sredine, naizmjenično služe dvama jezicima. Primjerice, u Hrvatskoj, u domaćinstvu u kojem je majka dvojezična i u interakciji s djetetom se koristi talijanskim i hrvatskim, dok se otac koristi slovenskim (ili i hrvatskim). U primjeru 4) radi se o konstelaciji jezika u kojoj se dijete odgaja dvojezično kod kuće te se dodatno obrazuje na jednom od manjinskih jezika kojim se koristi kod kuće. Odnosno, za ilustraciju možemo uzeti drugi primjer majke Hrvatice i oca Talijana koji žive u Francuskoj, a dijete pohađa

39 Pojam *manjinski jezik* ovdje se odnosi na jezik koji nije većinski jezik zajednice te ne podrazumijeva istovremeno i pravni status manjinskoga jezika u državi ili sredini u kojoj se koristi.

dvojezični francusko-talijanski obrazovni program. Međutim, stvarne situacije mogu biti i složenije kad se roditelji međusobno sporazumijevaju na jeziku koji nije ni jezik sredine ni jezik kojim se sporazumijevaju s djetetom. Jedan je od primjera situacija kao u 2), u kojoj se roditelji koriste strategijom JOJJ, pri čemu majka s djetetom govori češki, a otac španjolski, u sredini u kojoj je većinski jezik njemački te se dijete obrazuje na njemačkom jeziku. Dijete je, osim navedenim trima jezicima, izloženo kod kuće i engleskom jeziku koji roditelji koriste za međusobnu komunikaciju.

Jedno o važnih pitanja, i u znanosti i u društvu, jest relativna važnost različitih čimbenika koji pridonose razvoju ili zapostavljanju jezika u ranoj višejezičnosti. Na temelju postojeće literature Chevalier (2015) navodi osam čimbenika koji pridonose uspjehu u razvoju i održavanju višejezičnosti: dosljednost u provedbi obiteljske jezične strategije, količina jezičnoga unosa, jezična konstelacija, raznolikost kontakata s drugim osobama, raznolikost jezičnoga unosa putem medija, diskursni stil roditelja, status jezika u društvu te pojavnost u kojoj je roditelj istovremeno i znanstvenik⁴⁰ (vidi također Arnaus Gil i sur., 2021; Barnes, 2011).

Istraživanja o različitim roditeljskim strategijama uporabe više jezika u obitelji pokazala su da kod strategije JOJJ koja uključuje nevećinski jezik(e) ne dolazi uvijek do aktivne višejezičnosti. Dosljednost i sustavnost uporabe manjinskoga jezika u obitelji jedan je od najvažnijih čimbenika, ali ne i jedini, te ne jamči aktivnu višejezičnost. Važno je da se oba roditelja s djetetom koriste manjinskim jezikom, a posebice u slučaju kad su oba roditelja istovremeno i govornici većinskoga jezika (Arnaus Gil i sur., 2021; De Houwer, 2007). Veća je vjerojatnost da će djeca razviti višejezičnost u situaciji u kojoj se roditelji koriste istim manjinskim jezikom kod kuće, nego u onoj u kojoj dvojezičnost razvijaju izloženošću dvama jezicima kod kuće (De Houwer, 2009; vidi Montrul, 2008 u kontekstu s nasljednim jezikom). Drugim riječima, čini se da je teško postići aktivnu višejezičnost s onim manjinskim jezikom koji govori samo jedan od roditelja, u situaciji u kojoj oba roditelja govore i većinski jezik, dok se uspješnom pokazuje jezična situacija u kojoj oba roditelja govore manjinski jezik onoga drugoga (De Houwer, 2004). Međutim, istraživanja načelno pokazuju da za uspješno održavanje manjinskoga jezika nije presudna vrsta roditeljske strategije, već da je važnije smanjiti uporabu većinskoga jezika u obiteljskoj komunikaciji te svjesno poticati uporabu manjinskoga jezika (za dokaze kod dvojezične djece vidi Chevalier, 2015; De Houwer, 2004, 2007, a za dokaze kod

40 Podaci o razvoju simultane dvojezičnosti najčešće dolaze iz dnevnika jezičnoga razvoja djece ili upitnika za praćenje jezičnoga razvoja koje vode i popunjavaju roditelji djece, često ujedno i znanstvenici.

trojezične djece vidi Braun i Cline, 2010, 2014; Dewaele, 2007). Primjerice, Braun i Cline (2010, 2014) pokušali su otkriti zašto su neki roditelji uspješniji u prenošenju manjinskih jezika na djecu i u razvoju aktivne višjejezičnosti. Ispitali su uvjete jezičnoga razvoja kod 70 obitelji u Engleskoj i Njemačkoj te su ih kategorizirali u tri skupine: 1. skupina - roditelji se koriste svaki svojim manjinskim jezikom od djetetova rođenja, 2. skupina - jedan ili oba roditelja koriste se dvama jezicima, pri čemu je jedan od jezika (jednoga ili obaju roditelja) većinski jezik, 3. skupina - jedan ili oba roditelja govore tri jezika, pri čemu je jedan od jezika (jednoga ili obaju roditelja) većinski jezik. U prvoj je skupini više od dvije trećine djece održalo jezike kojima su bili izloženi od rođenja, a kao razlog se najčešće navodila potreba navedenih jezika u komunikaciji s bakama i djedovima. U drugoj su se skupini u gotovo dvije trećine slučajeva djeca prestala služiti jednim od jezika. U obiteljima koje su se služile trima jezicima (treća skupina), ishod je bio različit ovisno o državi u kojoj su živjeli. Kod 83 % obitelji u Njemačkoj djeca su zadržala sva tri jezika, dok su se kod 89 % obitelji u Engleskoj djeca prestala koristiti dvama od triju jezika. Tendenciju priklanjanja većinskom jeziku pripisali su njegovom prestižnom statusu, a zapostavljanje manjinskih jezika (poput ruskoga i urdua) njihovom nižem statusu u društvu. Dakle, status manjinskoga jezika u društvu također može utjecati na proces održavanja jezika te na djetetove stavove, motivaciju za uporabu, a u konačnici i na učestalost uporabe toga jezika. Na održavanje višjejezičnosti, osim same obrazovne institucije, utječu i vršnjaci, odnosno socijalizacijske grupe (višjejezične ili jednojezične djece) koje određuju koji se jezik koristi u interakciji te time i njegovu uporabnu funkciju izvan obiteljskoga okružja.

Održavanje i poticanje višjejezičnosti obično postaje važnom temom u trenutku kada dvojezično dijete dođe u obrazovni sustav, odnosno započne s formalnim obrazovanjem. To može biti jednojezični obrazovni sustav u kojem roditelji moraju odabrati jezik obrazovanja. No, i u dvojezičnim je obrazovnim sustavima jedan jezik gotovo uvijek dominantniji, barem u administrativnom smislu. Prisutnost jezičnoga unosa na manjinskom jeziku u obrazovnom sustavu važan je čimbenik s obzirom na tendenciju da se aktivna uporaba manjinskoga jezika smanji u trenutku kad djeca započnu s formalnim obrazovanjem na većinskom jeziku. Vrlo se često smatra da su dvojezična djeca, posebno ona s manjinskim J1, jednom jeziku izložena kod kuće, dok su drugom izložena u obrazovnoj instituciji. No, De Houwer (2021) pretpostavlja da je u stvarnosti oko 75 % simultanih dvojezičara izloženo obama jezicima i u kućnom okružju. Iz toga razloga mnoga istraživanja impliciraju da se samo uz sustavnu institucijsku potporu manjinskom jeziku može značajno doprinijeti

aktivnoj uporabi jezika (Bohnacker i sur. 2016). Naime, presudan trenutak u višjezičnom razvoju djeteta javlja se kad dijete koje koristi manjinski jezik u obitelji, u kojoj je on vrednovan i prihvaćen, dođe u obrazovni sustav u kojem se njegov manjinski jezik ne smatra jednakovrijednim. U takvim situacijama, neovisno o ustrajnosti roditelja, dolazi do zapostavljanja manjinskoga jezika (Barron-Huawert, 2000; De Houwer i Bornstein, 2016).

4.3. Slijedni višjezični razvoj i ovlađavanje trećim jezikom

Slijedni višjezični razvoj podrazumijeva da se J2 ili J3 počne ovlađavati otprilike u dobi od 3 do 4 godine, odnosno nakon što je dijete već sposobno komunicirati na jednom jeziku. Međutim, neki znanstvenici u kategoriju slijedne višjezičnosti smještaju i djecu koja počinju s ovlađavanjem J2 već nakon 2. godine života (npr. De Houwer, 2009). Uočeno je da se jezični razvoj kod slijedne rane dječje dvojezičnosti razlikuje od jezičnoga razvoja kod simultanih dvojezičara ponajprije zbog većega utjecaja J1 na razvoj J2, unatoč činjenici da se također radi o ovlađavanju jezikom u vrlo ranoj dobi i u prirodnom, a ne formalnom kontekstu. Naime, djeca koja J2 ovlađavaju nakon druge godine života imaju manji receptivni vokabular u J2 nego simultano dvojezična djeca iste dobi. Kod njih postoje velike varijabilnosti u razvoju jezične produkcije, u prvoj su fazi njihove govorne produkcije česti formulaični izrazi te, za razliku od simultanih dvojezičara, u J2 prenose mnoge strukturne (fonološke i sintaktičke) oblike iz J1.

Razvoj jezičnih vještina u J1 također je povezan s razvojem vještina u J2. Odnosno, kod djece iste dobi veća razina jezičnoga umijeća u J1 podrazumijeva i veću jezičnu kompetenciju u J2, što nije slučaj kod simultanih višjezičara. Nadalje, jezični razvoj u J2 kod slijednih višjezičara, osim o dobi u kojoj djeca počinju s ovlađavanjem tim jezikom, ovisit će i o afektivnim čimbenicima poput motivacije za uporabu J2.

Kod slijednih višjezičara (koji J2 i J3 počinju ovlađavati u nekom trenutku nakon što u ovladali J1) postoji cijeli niz uzoraka ovlađavanja jezicima. Dakle, višjezičnom se osobom može postati u bilo kojem trenutku u životu i u različitim okružjima. Okružje može biti dom, škola, uža ili šira zajednica, radno mjesto, radni /studijski boravak i drugo te se u ovlađavanju J3 treba uzeti u obzir veći broj čimbenika, uključujući dob početka ovlađavanja svakim jezikom i društveni kontekst, uz koji se kao važan čimbenik veže status pojedinoga jezika. Nadalje, osobe koje J2 ili J3 ovlađavaju u prirodnom okružju (migranti, osobe na privremenom radu) razlikuju se od tzv. elitnih

višejezičara koji višejezičnost stječu formalnim obrazovanjem. Sam kontekst ovladavanja jezikom definira i njihovu motivaciju jer je za prvu skupinu ovladavanje jezikom nužnost dok je kod potonjih ono motivirano osobnim ili profesionalnim ciljem. Dakle, u istraživanjima razvoja slijedne dvojezičnosti treba razlikovati razvoj slijedne višejezičnosti u kontekstu u kojem je J2 ili J3 ujedno i većinski jezik u jezičnoj zajednici, od onoga u kojem su J2 i J3 manjinski ili strani jezici.

Na uspjeh u ovladavanju J3 može snažno utjecati i prethodno iskustvo učenja jezika (Hirosh i Degani, 2018), status jezika (J1 ili J2) pomoću kojeg se ovladava J3 (npr. Hirosh i Degani, 2021; Kemp i McDonald, 2021) te tipološka sličnost između J3 i ostalih jezika u repertoaru govornika (Rothman, 2011). Dob, odnosno učinak biološke dobi i početka ovladavanja jezikom, jedna je od najistraženijih tema unutar područja ovladavanja J2, no čimbenik dobi u ovladavanju J3 nije dovoljno istražen. Iako već postoji veliki broj istraživanja ovladavanja J3 kod osoba u različitoj životnoj dobi, treba tek utvrditi je li čimbenik dobi, a time i razina jezičnoga umijeća u J2 i J3, važan čimbenik uspjeha u ovladavanju J3. Pretpostavlja se da dob i jezično umijeće u prethodnim jezicima u trenutku početka ovladavanja J3 mogu utjecati na jezični razvoj, obradu i jezično umijeće u J3 te smjer i prirodu međujezičnih utjecaja (Bardel i Sánchez, 2020). Kao što sugerira Sánchez (2020), ako daljnja istraživanja pokažu razlike u ovladavanju J3 s obzirom na dob početka ovladavanja tim jezikom, bit će potrebno precizirati i kontekst ovladavanja J3 u kojem se očekuju specifične prednosti trećejezičnosti, odnosno kvalitativne razlike u ovladavanju J3.

Trećim se jezikom najčešće ovladava u formalnom kontekstu, odnosno u formalnom obrazovanju, te je u dvojezičnim sredinama to najčešće prvi strani jezik, dok je u dominantno jednojezičnim sredinama poput Hrvatske J3 obično drugi strani jezik. Iako za ovladavanje J3 nije presudno o kojem se jeziku radi, važno je istaknuti ulogu engleskoga jezika koji se u globalizacijskom procesu nametnuo kao globalni jezik (*lingua franca*). U višejezičnim sredinama u Europi engleski je gotovo uvijek prisutan u repertoaru govornika. Ta je tendencija posebno primjetna u posljednjih 20 godina u europskim državama u kojima se ovladavanjem engleskim jezikom u formalnom obrazovanju započnje sve ranije. Upravo je engleski najčešći J2 u dominantno jednojezičnim sredinama, u većini europskih dvojezičnih sredina on je gotovo uvijek J3. Ovu činjenicu treba imati na umu u interpretaciji rezultata istraživanja o ovladavanju J3.

Kao što je već navedeno (vidi potpoglavlje 3.1.), definicija ovlađavanja J3 podrazumijeva ovlađavanje trećim jezikom prema redoslijedu ovlađavanja te se odnosi na proces ovlađavanja jezikom kod osoba koje su prethodno ovlađale dvama materinskim jezicima, kao i kod onih kojima su i J2 i J3 ini jezici. Zbog prirode istraživačkih pitanja u području ovlađavanja J3, važno je razlikovati radi li se o dvojezičnim govornicima kojima je J3 prvi ini jezik ili osobama kojima je J3 drugi ili treći ini jezik. Prvi uvidi u proces ovlađavanja J3 kod dvojezičara bili su usmjereni na otkrivanje dobrobiti dvojezičnosti u ovlađavanju dodatnim jezikom (J3), odnosno kao odgovor na pitanje olakšava li prethodno jezično znanje i iskustvo ovlađavanje J3. Novija istraživanja procesa ovlađavanja J3 usmjerena su na otkrivanje učinkovitosti ovlađavanja J3 u različitoj životnoj dobi, odnosno implikacijama za poučavanje J3 te inojezičnu obrazovnu politiku u okviru razvoja višejezičnosti. Ta će istraživanja biti sustavnije prikazana u potpoglavlju 13.3. o višejezičnosti u formalnom obrazovanju.

Mnoga su istraživanja ukazala na prednost dvojezičara nad jednojezičarima u ovlađavanju dodatnim jezikom na različitim razinama jezičnoga opisa (Sanz 2000; Cenoz, 2003a, 2013a; Kopečková 2016; Hirosh i Degani 2018). Primjerice, u dvojezičnoj Baskiji varijabla dvojezičnosti pokazala se važnom u predviđanju uspjeha na testovima slušanja, čitanja, pisanja, vokabulara i gramatike u engleskom jeziku (Cenoz i Valencia, 1994). Međutim, rezultati nisu potvrđeni na svim razinama jezičnoga opisa ni u svim vještinama, pa čak i kad se radilo o istom jeziku u ulozi J3. Primjerice, Van Gelderen i sur. (2003) nisu utvrdili prednost kod dvojezičnih migranata u Nizozemskoj koji su učili engleski kao J3, u odnosu na jednojezičnu djecu koja su učila engleski kao J2, na testu razumijevanja čitanjem na engleskom jeziku. Istovremeno dvojezičari s manjinskim J1 u Njemačkoj postigli su bolje rezultate na različitim testovima na engleskom jeziku (J3) (Hopp i sur., 2019). Do kraja 6. razreda osnovne škole jedan od najboljih prediktora uspjeha kod tih dvojezičnih sudionika s manjinskim jezikom bila je veličina vokabulara u J1, dok je kasnije bolji prediktor uspješnosti bilo njihovo jezično umijeće u njemačkom, većinskom jeziku i jeziku obrazovanja (J2). Takva nedosljednost rezultata najčešće se objašnjava razlikama u metodološkom pristupu, profilima dvojezičnih sudionika, ali i socioekonomskom i obrazovnom statusu.

Na temelju postojećih rezultata istraživanja čini se da dvojezičari postižu bolje rezultate na jezičnim testovima u J3 onda kad je J2 sličniji J3, npr. kad se radi o dvama germanskim jezicima (Cenoz, 2013a). U nekim su se istraživanjima prednosti dvojezičara pokazale i kod aktivnih i pasivnih dvojezičara (npr. Sanz, 2000), dok je u nekima prednost dokazana smo kod dvojezičara koji su

razvili pismenost u oba jezika (Kesler i Paulick, 2010; Thomas, 1988; Todeva i Cenoz, 2009: 5). Primjerice, u testovima razumijevanja čitanjem u engleskom jeziku (J3) te u testovima metajezične svjesnosti dvojezičari s razvijenom pismenošću u oba jezika ostvarili su bolje rezultate od jednojezičara i dvojezičara s djelomično razvijenom pismenošću u J1 (Rauch i sur., 2012). Nadalje, prednosti dvojezičara na jezičnim testovima u J3 (najčešće engleskom) pokazale su se u vještini pisanja (Sagasta Errasti, 2003), na testovima s gramatičkim zadacima (Sanz, 2000, 2007) te u različitim akademskim vještinama poput otkrivanja pseudoriječi, sricanja i sl. (Schwartz i sur., 2007). Prednost dvojezičara pokazala se i na pragmalingvističkoj razini kod izražavanja zahtjeva na engleskom (J3) te u razini svjesnosti o njihovoj prikladnoj uporabi (Safont-Jordà, 2005). Festman (2021) zaključuje da su do sada provedena istraživanja još uvijek pristrana jer se u većini istraživanja o dobrobitima dvojezičnosti pri učenju J3 radilo o engleskom jeziku te se najvećim dijelom ispitala vještina pisanja u J3. Logično je pretpostaviti da je za vještinu pisanja važna razvijenost pismenosti u prethodnim jezicima pa važnost višejezičnosti i njenu povezanost s učenjem jezika u formalnom okružju tek treba sustavnije istražiti.

4.4. Empirijski dokazi o razlikama u ovladavanju drugim i trećim jezikom

Kao što je navedeno u potpoglavlju 3.2., rasprave o ključnim razlikama između ovladavanja J2 i J3 te njihovo dokazivanje bili su osnovom prvih istraživanja unutar područja ovladavanja J3. Razlike u ovladavanju J2 i J3 sagleđavaju se iz različitih perspektiva te znanstvenici i dalje pokušavaju dobiti odgovore na pitanja poput: Ponaša li se višejezični um na drugačiji način u obradi i kontroli kada su umu prisutna dva i tri jezika? Postoji li razlika između istovremenoga ovladavanja dvama i trima jezicima? Ako postoji, zašto je tomu tako? Nakon pregleda osnovnih teorijskih pretpostavki o različitosti, navest ćemo neke od razlika koje su uočene u empirijskim istraživanjima, a o jezičnoj obradi i međujezičnim utjecajima kod višejezičara bit će više riječi u sljedećim poglavljima (poglavlja 5 i 6).

Osnovna postavka kvalitativne razlike između ovladavanja J2 i J3 smještena je u iskustvenu domenu višejezičnih govornika. Gibson i sur. (2001: 138) navode da „dodatni izvori znanja daju učeniku J3 prednost koju nema učenik koji strani jezik uči po prvi put”. Time impliciraju određenu posebnost jezične kompetencije koja proizlazi iz ovladavanja dvama inim jezicima. Nadalje, Williams i Hammarberg (1998) i Hammarberg (2010) navode da prethodno usvojeni jezici imaju različite uloge pri ovladavanju J3 te da sama ta činjenica

također podrazumijeva kvalitativnu razliku. Ta je razlika također ugrađena u neke od modela ovladavanja J3 i trećejezičnosti, a dva su modela bila posebno utjecajna. To su *faktorski model* (engl. *Factor model*; Hufeisen, 1998; Hufeisen, 2010; Marx i Hufeisen, 2004) i *dinamički model višjejezičnosti* (engl. *Dynamic Model of Multilingualism*; Herdina i Jessner, 2002) (više o modelima u poglavlju 9). Oba modela podrazumijevaju postojanje dodatnoga čimbenika u procesu ovladavanja J3 koji učeniku J3 omogućava da prenosi prethodno stečena iskustva učenja i jezične vještine na ovladavanje dodatnim jezikom: čimbenik M (engl. *M-factor*; Herdina i Jessner, 2002) i inojezični čimbenik (engl. *Foreign Language Factor*; Hufeisen, 2010). Pri tom naglasak nije na ovladavanju pojedinim jezikom, već na ovladanošću samom vještinom učenja, odnosno „stečenim rutinama” (Jessner, 2008c: 360). Takva je pretpostavka u skladu s teorijskim modelima ovladavanja jezikom koji navedenu rutinu smatraju dijelom eksplicitnoga znanja kojim upravlja deklarativno pamćenje (Paradis, 2009). Smatra se da se jezičnom obradom eksplicitno znanje automatizira (vidi Rutgers i Evans, 2017) pri čemu nastaje metaproceduralno znanje koje pomaže u restrukturiranju postojećega znanja (internih predodžbi) te je time zaslužno za uočene kvalitativne razlike između ovladavanja J2 i ovladavanja J3. S druge strane, moguće je da prethodno jezično znanje kod učenika dovodi do veće razine jezične svjesnosti kao što je na primjer svjesnost o strukturnim razlikama i sličnostima među jezicima. O učinku takve svjesnosti na uspješnost ovladavanja J3 još uvijek ne postoje čvrsti dokazi. Već je davno uočen olakšavajući učinak sličnosti između jezika (Ringbom, 2007; Rutgers i Evans, 2017), a posebice na razini srodnica. No, istraživanja pokazuju da višjejezičari ne iskorištavaju uvijek tu sličnost u procesu ovladavanja J3 (Fouser, 2001, Letica Krevelj, 2016b; Otwinowska i Szewczyk, 2017) te da određene uočene sličnosti mogu imati i (privremeni) negativni učinak na ovladavanje J3 (Bardel i Falk, 2007; Rast, 2010; Sanchez, 2012).

Empirijska su istraživanja ukazala na složenost ovladavanja J3 na različitim razinama (Safont-Jordà i Portolés, 2015). Ta se složenost očituje u međujezičnim utjecajima i činjenici da se kod ovladavanja J3 radi o međujezičnim interakcijama triju jezika, ali i različitim uzorcima pojavnosti tih međujezičnih utjecaja pri ovladavanju J3 na sintaktičkoj i leksičkoj razini (De Angelis i Dewaele, 2011; Flynn i sur., 2004). Uočena je također i stalna interakcija i međuovisnost jezika koja nije uzrokovana samo međujezičnim utjecajima (De Angelis i Dewaele, 2011). Nadalje, kao kvalitativna razlika navodi se razlika u uporabi strategija pri ovladavanju J2 i J3. Trojezični se govornici koriste drugačijim strategijama od dvojezičara (jednojezičara koji uče J2) te pokazuju

veću fleksibilnost u odabiru strategija (Kemp, 2007). Safont-Jordà (2005) je također ukazala na veću razinu pragmlingvističke kompetencije kod trojezičara u odnosu na dvojezičare. Primjerice, njihova je svjesnost o izražavanju zahtjeva u J3 bila veća, a samo izražavanje zahtjeva primjerenije nego kod dvojezičnih sudionika. U prilog kvalitativnoj razlici idu i novija istraživanja pragmlingvističkoga razvoja kod djece u predškolskoj i ranoj školskoj dobi u istom dvojezičnom okružju. Pokazalo se da viša razina pragmlingvističke svjesnosti nije povezana s razinom jezičnoga umijeća u svakom od jezika višejezičara, već s činjenicom da posjeduju znanja i iskustva prethodnoga učenja dvaju jezika (Portolés, 2015). Jedan od recentnijih fokusa u istraživanju pragmlingvističke kompetencije kod trojezičnih govornika njezina je povezanost sa stavovima učenika i roditelja prema određenim jezicima te odabir škole/ jezika obrazovanja u višejezičnom kontekstu (Safont-Jordà, 2017).

Pretpostavka kvalitativne razlike između dvojezičnih i višejezičnih osoba istraživala se i u području stavova, odnosno gledao se utjecaj jezičnoga iskustva (broja jezika koje je osoba učila u životu) na stavove prema ovladavanju jezikom i višejezičnosti. Jedno takvo istraživanje provedeno je i u Hrvatskoj. Mihaljević Djigunović (2013) uočila je razlike između dvojezičnih i trojezičnih osoba u Hrvatskoj u tri vrste stavova: u stavu prema učenju stranih jezika, u toleranciji i stavu prema različitosti te u stavu prema višejezičnosti. Višejezični sudionici imali su pozitivnije stavove prema učenju stranih jezika, pokazali su značajno veću toleranciju prema dugome i različitome, na primjer prebacivanju kôda u govoru na materinskom jeziku, veću toleranciju prema osobama druge nacionalnosti, vjeroispovijesti i sl. te značajno pozitivnije stavove prema višejezičnim govornicima. Mihaljević Djigunović je istaknula mogućnost da se kognitivne prednosti višejezičnosti poput veće metajezične i međujezične svjesnosti i metasvjesnosti općenito odražavaju i na razini stavova (2013:180).

Dakle, kod slijedne višejezičnosti i ovladavanja J3 jasno je da je ono potpomognuto znanjem J2. Rivers i Golonka (2009: 259) kao glavne prednosti u ovladavanju J3, za razliku od ovladavanja J2, bez obzira na status prethodnoga J2 u repertoaru govornika, navode:

- veću metakognitivnu sposobnost, posebno metakognitivne vještine samostalnoga upravljanja procesom ovladavanja jezikom
- uporabu većega broja različitih kognitivnih strategija učenja
- veću razinu autonomije u učenju

- veći učinak afektivnih čimbenika, posebice pozitivnijega stava prema procesu učenja jezika
- veće postignuće na razini jezičnoga umijeća u istom razdoblju.

Uzrok navednih prednosti uočenih na jezičnoj, kognitivnoj i afektivnoj razini treba tek detaljnije ispitati u okviru tvrdnje o kvalitativnoj razlici između ovladavanja J2 i J3.

5. Međujezični utjecaji

Proučavanje međujezičnih utjecaja (kraticom MJUI) u ovladavanju trećim ili dodatnim jezikom relativno je mlado istraživačko područje, no jedno je od najstarijih u području ovladavanja J3. Ono objedinjuje tradicionalne i već utvrđene pretpostavke o MJUI-ma u ovladavanju J2 s novim teorijama koje pokušavaju objasniti jezičnu obradu i procese u umu višejezičara. Cilj je istraživanja MJUI-a objasniti kako i pod kojim uvjetima prethodno jezično znanje utječe na produkciju, recepciju i ovladavanje ciljnim jezikom, što je još uvijek središnje pitanje u području ovladavanja J3. Utječe li broj jezika (dva ili tri) u repertoaru govornika na prirodu i smjer MJUI-a? Ako utječe, koji čimbenici pridonose toj razlici? Je li razlika uvjetovana brojem jezika ili tek sličnostima između jezika u repertoaru višejezičnih govornika?

Velika većina istraživanja danas pokazuje da bilo koji jezik u umu višejezičara može biti izvorom MJUI-a. Razlike u mehanizmima ovladavanja J1 i J2, razina sličnosti između jezika, njihovih oblika i struktura, razina jezičnoga umijeća u svim jezicima, skorašnjost uporabe svakoga od jezika i sl., te međusobna interakcija navedenih varijabli, u konačnici određuju učestalost MJUI-a iz svakoga od prethodnih jezika u J3. Pritom je izvan strogo kontroliranih uvjeta u jezičnoj produkciji nemoguće u potpunosti izmjeriti i pozitivne i negativne učinke MJUI-a te treba imati na umu da u generalizaciji učinaka pojedinih čimbenika, a tako i ulozi J1 i J2, imamo samo djelomičan uvid u prirodu MJUI-a.

5.1. Od interferencije do međujezičnih utjecaja

Uloga J1 oduvijek je bila važnom temom u području ovladavanja J2 te je ona na različitim razinama jezičnoga opisa u ovladavanju i uporabi J2 detaljno opisana u brojnim publikacijama (npr. Ellis, 1994; Gass i Selinker, 2008; Larsen-Freeman i Long, 1991; Odlin, 1989). Tijekom 1950-ih, rana istraživanja u području dvojezičnosti i ovladavanja J2 pojavu jezičnih oblika iz materinskoga jezika u ciljnom jeziku nazivala su interferencijom (engl. *interference*; Weinreich, 1953). Istraživanje uloge J1 u ovladavanju J2 bilo je usmjereno na njezin negativni učinak u okviru biheviorističke teorije i hipoteze o kontrastivnoj analizi (engl. *Contrastive analysis hypothesis*; Lado, 1957) prema kojoj se smatralo mogućim predvidjeti pogreške u ciljnom jeziku na temelju strukturne usporedbe J1 i ciljnoga jezika. Smatralo se da će se interferencije iz J1 pojaviti u onim oblicima i strukturama u kojima se dva jezika razlikuju, dok će sličnosti između dvaju jezika olakšati učenje i rezultirati produkcijom ciljnoga jezika bez pogrešaka.

Spoznaja da ovladavanje novim jezikom nije puka primjena pravila i struktura iz J1 došla je s djelima Cordera (1967) i Selinkera (1972). Uvođenjem novoga modela analize pogrešaka (engl. *error analysis*), u kojem se po prvi put u proces ovladavanja jezikom pokušalo proniknuti analizom stvarne produkcije na J2, Corder (1967) je pokazao da nisu sve pogreške rezultat utjecaja J1. Taj je uvid bio osnovom tvrdnje da u procesu ovladavanja J2 učenik stvara jezični sustav - međujezik (engl. *intellanguage*; Selinker, 1972) koji ima obilježja obaju jezika (J1 i J2), ali i vlastitu strukturu i pravilnosti. Nakon što se također uvidjelo da razvojni obrasci u ovladavanju J2 imaju velike sličnosti s razvojnim obrascima u usvajanju J1 (Dulay i Burt, 1977), smanjuje se istraživački fokus na ulogu J1 u ovladavanju J2, a pojam *interferencija* postupno se zamjenjuje pojmom *transfer*, uglavnom zbog povezanosti prethodnoga pojma s biheviorističkim shvaćanjem ovladavanja jezikom.

Daljnja istraživanja o sprezi između J1 i J2 bila su usmjerena na govornikovu *percepciju* strukturne sličnosti između dvaju jezika (Kellerman, 1983, 1986, 1995). Ona su pokazala da J1 utječe na J2 na različite načine koji nadilaze strukturne sličnosti između jezika te odražavaju i svjesne i nesvjesne kognitivne procese. Iz toga razloga Sharwood Smith i Kellerman predlažu da se pojam *transfer* (jezični prijenos) ograniči na „procesе koji dovode do prijenosa elemenata jednoga jezika u drugi” (1986: 1) te uvode novi pojam međujezični utjecaj (engl. *crosslinguistic influence*). Radi se o teorijski neutralnom pojmu koji obuhvaća koncepte jezičnoga prijenosa i interferencije, ali istovremeno i vrlo složenih pojava koje se očituju u obliku strategija izbjegavanja, prekomjerne uporabe određene jezične strukture (engl. *overproduction*) te pojednostavljivanja, odnosno ukupnosti „načina na koji su dva jezična sustava integrirana u umu učenika” (Sharwood Smith i Kellerman, 1986: 72).

U jednoj od najcitiranijih definicija međujezičnih utjecaja Odlin (1989: 27) definira MJUI kao „utjecaj koji proizlazi iz sličnosti i razlika između ciljnoga jezika i bilo kojega drugog jezika koji je prethodno (i možda nepotpuno) usvojen”. Razlog popularnosti ove definicije MJUI-a leži u dvije činjenice. Bila je to prva definicija koja je sugerirala da MJUI mogu doći iz svih jezika koje učenici poznaju, a riječ *utjecaj* u definiciji MJUI-a bila je dovoljno neodređena da obuhvati sve moguće pojavnosti i načine na koji znanje jednoga jezika može utjecati na znanje i upotrebu drugoga jezika: od MJUI-a u obliku međujezičnih identifikacija koje su vidljive u produkciji na J2, do MJUI-a koji se pojavljuju tijekom jezične obrade (De Angelis, 2005a) i vidljivi su iz analize obrazaca jezičnoga ponašanja.

5.2. Međujezični utjecaji u ovladavanju trećim jezikom

Danas je općeprihvaćena činjenica da svaki jezik u repertoaru višejezičara može utjecati na bilo koji drugi, odnosno da se MJUI pojavljuju između J1 i J2, J1 i J3, i J2 i J3 te da mogu biti dvosmjerni (Cheung i sur., 2011; De Angelis, 2007; Rothman i sur, 2013). Upravo je ta veća varijabilnost u pojavljivanju MJUI-a pri ovladavanju J3, od one u ovladavanju J2, jedna od važnih posebnosti ovladavanja J3. Nadalje, smatra se da je upravo ta interakcija između više od dvaju jezika u umu barem složenija od one koja podrazumijeva interakciju između dvaju jezika budući da priroda te interakcije može utjecati na jezične i kognitivne prilagodbe u procesu ovladavanja i uporabe J3. Empirijski dokazi o različitim smjerovima MJUI-a i činjenica da se oni pojavljuju iz svih jezika u umu govornika, dovela je do potrebe za redefiniranjem teorije MJUI-a. U okviru višejezičnosti predlaže se novi pojam: međujezična interakcija (engl. *crosslinguistic interaction*; Herdina i Jessner, 2002). Radi se o teorijski obojenom pojmu koji, osim pojavnosti navedenih u definiciji međujezičnih utjecaja (Sharwood Smith i Kellerman, 1986), podrazumijeva i druge svjesne i nesvjesne pojavnosti. Među svjesne pojavnosti autori uključuju one utjecaje koji su rezultat jezičnih dodira, poput prebacivanja kôda i posuđivanja (engl. *borrowing*) koji su se primarno vezivali za područje dvojezičnosti i ovladavanje drugim jezikom te nesvjesne, odnosno „nepredvidive dinamične pojavnosti i učinke” (Herdina i Jessner, 2002: 29). Pojam međujezične interakcije konceptualno je vezan i za holističko poimanje jezika te objašnjenje fenomena višejezičnosti u okviru metateorije dinamičkih sustava (engl. *Dynamic Systems Theory*; Larsen-Freeman i Cameron, 2008b) (vidi više u potpoglavlju 9.2.).

Prva sustavna istraživanja MJUI-a u ovladavanju J3 pojavljuju se krajem sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Usmjerena su na ispitivanje pojavnosti MJUI-a iz svih jezika u repertoaru višejezičnoga govornika te ukazuju na to da se MJUI pojavljuju onda kada postoje sličnosti između dvaju jezika (Ahukanna i sur., 1981; Möhle, 1989; Ringbom, 1986, 1987; Singleton, 1987), ali i onda kad se radi o tipološki udaljenim jezicima (Schmidt i Frota, 1986; Seliker i Baumgartner-Cohen, 1995). Međutim, u istraživanjima se uočava da MJUI u J3 često dolaze iz J2 (De Angelis, 2005a, 2005b; De Angelis i Selinker, 2001; Hall i Ecke, 2003; Williams i Hammarberg, 1998) te se javlja potreba za uvođenjem nove terminologije koja bi ukazala na specifičnost te vrste prijenosa, prijenosa iz inoga jezika. Uvodi se pojam međujezični prijenos (engl. *crosslinguistic transfer*) (Bouvy, 2000; Cenoz, 2000) kako bi se naglasilo da se radi o „većinom nesvjesnom fenomenu interakcije između dvaju nepotpuno usvojenih jezika” (Bouvy, 2000: 143). Iz toga je razloga u prvom desetljeću

ovoga stoljeća najveći broj istraživanja MJUI-a u J3 bio usmjeren na ulogu J2 na različitim razinama jezičnoga opisa i na razini produkcije i recepcije u J3 (Bardel i Lindqvist, 2007; Fouser, 2001; Gibson i Hufeisen, 2003; Hammarberg, 2001; Letica i Mardešić, 2007; Odlin i Jarvis, 2004; Ringbom, 2001)⁴¹. Međutim, bilo je jasno da ne utječu svi ini jezici u jednakoj mjeri na J3 pa se postavilo pitanje o utjecaju različitih čimbenika na određenje učestalosti i jezika kao izvora MJUI-a. Osim navedenoga čimbenika jezične udaljenosti, *status J2* (Hammarberg, 2001) navodi se kao važan čimbenik za objašnjenje tendencije da se upravo J2, a ne J1, pojavljuje kao izvor MJUI-a u J3. Radi se o pretpostavci da se MJUI iz J2 pojavljuju zbog jednakoga statusa J2 i J3 (statusa inoga jezika) te time uporabe istih mehanizama ovladavanja jezikom. O svim relevantnim čimbenicima bit će više riječi u potpoglavlju 5.4.

5.3. Priroda međujezičnih utjecaja u ovladavanju i uporabi trećega jezika

S obzirom na suvremeno poimanje MJUI-a, jasno je da MJUI ne možemo opisivati kao statičnu, homogenu i jednodimenzionalnu pojavnost ograničenu na utjecaj jednoga jezičnog sustava na drugi. Najočitija specifičnost MJUI-a u ovladavanju i uporabi J3 činjenica je da se možemo oslanjati na znanje jednoga ili više prethodno usvojenih jezika te da se MJUI mogu ostvariti i kao kombinacija utjecaja J1 i J2 (De Angelis, 2007; Letica Krevelj, 2014b; Rothman i sur., 2013). Osim navedenoga, činjenica da se pri ovladavanju J3 pojavnosti MJUI-a sagledavaju istovremeno u suodnosu triju jezika dovela je do nekih dodatnih uvida u prirodu MJUI-a koji nisu bili jednako uočljivi u istraživanjima MJUI-a između dvaju jezika:

1. MJUI su se najčešće proučavali kao pojavnosti *prijenosa prema naprijed* (engl. *forward transfer*), odnosno pojava MJUI-a iz J1 i J2 u J3, no sve učestalija istraživanja prijenosa unatrag (engl. *backward transfer*) između dvaju ili triju jezika jasno su pokazala da i J3 i J2 mogu utjecati na prethodno usvojene jezike (vidi Kecskes i Papp, 2000 o utjecaju J2 i J3 na J1; Stoeher i sur., 2024 o utjecaju J3 na J1 i J2). Iako i jezični prijenos unatrag ovisi o brojnim čimbenicima poput razine jezičnoga umijeća u svakom jeziku, statusa jezika i sl., usporedna istraživanja MJUI-a između triju jezika pokazuju da J3 ima veći utjecaj na J2 nego na J1 pa čak i onda kad postoji visoka razina jezičnoga umijeća u J2, kad su J2

41 Za detaljni povijesni pregled empirijskih istraživanja MJUI-a vidi De Angelis i Dewaele (2009).

i J3 tipološki udaljeniji i kad se J2 ovladava u prirodnom kontekstu u ranoj dobi (Stoeher i sur., 2024).

2. Istraživanja MJUI-a u J3, kao i u J2, bila su usmjerena na njihove *negativne* učinke, odnosno interferencije. Međutim, već u prvim istraživanjima MJUI-a u konstelaciji triju jezika Stedje (1976) je naglasila važnost pozitivnih učinaka MJUI-a. Ispitujući interferencije iz švedskoga (J2) u njemačkom jeziku (J3) kod govornika finskoga (J1), uočila je da učenici koji uz finski znaju i švedski, unatoč većem broju interferencija, pokazuju prednosti u usvajanju njemačkoga kao J3. Uskoro nakon toga Ringbom (1987) je utvrdio da pozitivni učinci MJUI-a mogu biti veći nego oni negativni i snažno usmjerio istraživanja u području ovladavanja J3 prema otkrivanju važnosti jezične *sličnosti* i njezine *pozitivne* uloge, odnosno olakšavanju procesa ovladavanja dodatnim jezikom.
3. MJUI su se najčešće ispitivali kao pojavnosti u *pisanoj produkciji*, odnosno analizom jezične produkcije, pa je broj istraživanja MJUI-a u J2 i J3 na razini jezične obrade (mjereno vremenom reakcije) puno manji (Lago i sur., 2021). Istraživanja MJUI-a vidljivih u pisanoj produkciji, za razliku od potonjih, ukazuju na prisutnost MJUI-a iz pojedinih jezika, no ne otkrivaju način na koji se oni ostvaruju u stvarnom vremenu. Rezultati istraživanja MJUI-a u jezičnoj obradi kod višejezičara dovode do novih uvida u povezanost jezika u umu govornika i načina na koji um obrađuje jezike te će o tim rezultatima biti više riječi u potpoglavlju 6.2. u okviru njihova doprinosa otkrivanju kognitivnih mehanizama u jezičnoj produkciji i recepciji i testiranju modela višejezične obrade⁴².
4. MJUI mogu biti rezultat primjene *komunikacijskih strategija* ili *nesvjesnoga stvaranja poveznica* između elemenata dvaju (ili više) jezika (Ellis, 1994). MJUI-e je teško nedvojbeno klasificirati kao namjerne ili nenamjerne pojavnosti samo na temelju njihove prisutnosti na razini produkcije, a katkad čak ni uz pomoć introspekcijskih i retrospekcijskih metoda (Letica Krevelj, 2012, 2014b). Na pojavnost MJUI-a kao nesvjesnoga ili strateškoga oslanjanja na prethodno jezično znanje utječe i vrsta jezične produkcije i tip zadatka. Na primjer, u slobodnoj produkciji postoji veća mogućnost da su MJUI nesvjesna pojava nego u zadatku popunjavanja praznina ili prevođenju s jednoga jezika na drugi. Međutim, i pri svjesnoj uporabi znanja prethodnoga jezika

42 Za detaljniji pregled o MJUI u obradi J2 i J3 na različitim razinama jezičnoga opisa vidi Lago i sur. (2021) te Cabrelli Amaro i Wrembel (2016).

može doći do nesvjesnih asocijacija između elemenata dvaju (ili više) jezika u umu govornika (Jarvis i Pavlenko, 2008; Letica Krevelj, 2012). I svjesne i nesvjesne asocijacije između J3 i prethodno usvojenih jezika često se navode kao anegdotalna iskustva višejezičnih govornika.

5.4. Čimbenici koji utječu na učestalost i smjer međujezičnih utjecaja u trećem jeziku

Postoji velik broj čimbenika koji utječu na učestalost i određenje jezika kao izvora MJUI-a u ovladavanju i uporabi J3. Hall i Ecke (2003) čimbenike dijele prema domenama:

- 1) na čimbenike vezane za samoga govornika (npr. psihotipologija, razina metajezične svjesnosti, dob i sl.)
- 2) na čimbenike vezane za proces ovladavanja jezikom (jezično umijeće, izloženost jeziku, status J2, kontekst ovladavanja jezikom i sl.) te
- 3) na čimbenike vezane za jezik/jezike (formalna sličnost između jezika, razina kontakta između jezika i sl.).

Mnoga empirijska istraživanja pokušala su proniknuti u relativnu važnost i ulogu pojedinih čimbenika na učestalost MJUI-a i određenje jezika kao njihovog izvora. S obzirom na složenost fenomena MJUI-a, uloga se ne može pripisati samo jednom čimbeniku, već se najčešće objašnjava međusobnom interakcijom nekoliko čimbenika. Međutim, dva se čimbenika nameću kao relativno najvažnija: jezična (psiho)tipologija i status J2, a veliki broj istraživanja pokušava proniknuti u relativnu važnost svakoga. Hoće li veći utjecaj na J3 imati onaj jezik koji govornik doživljava sličnijim J3 (pri čemu to može biti i J1 i J2) ili će veći utjecaj na J3 uvijek imati J2 s obzirom da je J2 kao i J3 ini jezik?

5.4.1. Jezična tipologija, psihotipologija i formalna sličnost

Jezična tipologija, psihotipologija i formalna sličnost pojmovi su koji podrazumijevaju određeni stupanj kongruencije između jezika i smatra se da ta kongruencija potiče ili ograničava pojavnost MJUI-a. *Jezična tipologija*, odnosno jezična bliskost ili udaljenost, odnosi se na objektivnu sličnost ili razliku između jezika s obzirom na njihovu genetsku klasifikaciju ili pripadnost jezičnoj porodici dok se *formalna sličnost* odnosi na objektivnu sličnost između jezičnih oblika i struktura dvaju jezika neovisno o njihovoj genetskoj klasifikaciji. *Psihotipologija*, s druge strane, odražava subjektivnu realnost, odnosno odnosi se na učenikovu ili govornikovu subjektivnu procjenu sličnosti ili

udaljenosti između jezika (Kellerman, 1983). Kellerman (1978) je ukazao na važnost subjektivnosti u pojavnosti MJUI-a te činjenicu da psihotipologija ne mora biti u skladu sa stvarnom, objektivnom sličnošću između jezika. Također je utvrdio da je psihotipologija promjenjiva i ovisna o razini jezičnoga umijeća u J3. Primjerice, u ovladavanje J3 možemo krenuti s pretpostavkom da je taj jezik sličan nekom drugom jeziku na osnovi njegove genetske klasifikacije te daljnjim učenjem i "otkrivanjem" ciljnoga jezika možemo modificirati vlastitu procjenu, odnosno subjektivni doživljaj njegove sličnosti s drugim jezicima.

Jezična tipologija i psihotipologija navode se kao najvažniji čimbenici koji utječu na pojavu MJUI-a. Smatra se da su MJUI češći između tipološki sličnijih jezika (Bouvy, 2000; Cenoz, 2001, 2003b; De Angelis, 2005a, 2005b; De Angelis i Selinker, 2001; Hammarberg, 2001; Rast, 2010; Ringbom, 2001) nego između tipološki udaljenijih jezika. Dokazi proizlaze iz istraživanja koja su istovremeno proučavala utjecaj indoeuropskoga i neindoeuropskoga jezika na indoeuropski J3. Na primjer, dokazan je veći utjecaj engleskoga nego ibo (igbo)⁴³ jezika na francuski jezik (Ahukanna i sur., 1997), španjolskoga nego baskijskoga na engleski (Cenoz, 1997, 2001, 2003b) i švedskoga nego finskoga na engleski jezik (Odlin i Jarvis, 2004; Ringbom, 1987). Međutim, razlika između jezika može se opisati samo u relativnim omjerima budući da neki par jezika može biti sličniji ili udaljeniji od nekog drugog para jezika i na različitim razinama jezičnoga opisa. Primjerice, francuski, talijanski i španjolski pripadaju istoj jezičnoj porodici romanskih jezika, ali se talijanski i španjolski procjenjuju međusobno sličnijima na svim razinama jezičnoga opisa nego svaki od navedenih jezika u usporedbi s francuskim. Iz toga je razloga čimbenik tipologije potrebno sagledati u okviru sličnosti određenih jezičnih oblika i struktura jer i tipološki udaljeniji jezici mogu imati formalne sličnosti na razini pojedinih riječi (Jarvis i Pavlenko, 2008; Ringbom, 2007).

Dokazi o pojavnosti MJUI-a zbog međujezične sličnosti na razini recepcije dolaze iz istraživanja o uspješnosti dekodiranja značenja teksta na nepoznatom jeziku. Pokazalo se da su na tom zadatku uspješniji oni govornici koji u svojem jezičnom repertoaru imaju jezik koji je tipološki sličan nepoznatom jeziku (Gibson i Hufeisen, 2003; Singleton i Little, 1984[2005]). Međutim, na razini produkcije rezultati istraživanja većinom svjedoče o negativnim učincima MJUI-a između tipološki sličnih jezika u ovladavanju i uporabi J3. Primjerice, u produkciji na engleskom (J3) pojavnosti MJUI-a u obliku stvaranja nove riječi

43 Ibo (igbo) je jedan od najznačajnijih jezika Nigerije. Govori ga oko 18 000 000 ljudi te pripada južnoistočnoj skupini središnjih nigersko-kongoanskih jezika nigersko-kordofanske porodice (Hrvatska enciklopedija, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/ibo>).

stapanjem dviju ili više riječi iz različitih jezika (engl. *coinage*) dolaze isključivo iz španjolskoga, a ne baskijskoga (tipološki udaljenijeg) jezika (Cenoz, 2001). I kod tipološki sličnih jezika Bardel i Lindqvist (2007) uporabu cjelovite riječi iz španjolskoga, umjesto francuskoga jezika, u talijanskom (J3) objašnjavaju uočenom većom fonetskom sličnošću između španjolskoga i talijanskoga nego francuskoga i talijanskoga jezika. Dakle, objektivna sličnost između jezika može se očitovati kao olakšavajući čimbenik u ovladavanju novim jezikom, ali istovremeno povećava vjerojatnost pojave negativnoga prijenosa. Drugim riječima, subjektivna procjena sličnosti između jezika određuje u kojoj će se mjeri govornik u cilnom jeziku oslanjati na druge jezike, dok objektivna (stvarna) sličnost određuje je li taj učinak pozitivan ili negativan (Jarvis i Pavlenko, 2008).

Koncept sličnosti Ringbom (2001, 2007) stavlja u središte pojavnosti MJUI-a jer smatra da učenik/govornik jezika svjesno ili nesvjesno traži sličnosti, a ne razlike između jezika. On objašnjava da se pojavnost prijenosa oblika (formalnoga prijenosa) i prijenosa značenja (semantičkoga prijenosa) na leksičkoj razini zasniva na subjektivnoj sličnosti, ali na dva različita načina. Tvrdi da se formalni prijenos pojavljuje kao posljedica opažene sličnosti između dvaju jezika, a prijenos značenja kao posljedica pretpostavljene sličnosti neovisna o opaženim sličnostima. Navedenu pretpostavku o postojanju različitih razina subjektivne sličnosti, koje je Ringbom (2001) vezao za dva različita ostvaraja jezičnoga prijenosa, Jarvis i Pavlenko (2008) definiraju kao opću pretpostavku o čimbeniku jezične sličnosti na svim razinama jezičnoga opisa. *Opaženu sličnost* smatraju „svjesnom ili nesvjesnom procenom da je neki oblik, struktura, značenje, funkcija ili uzorak ponašanja uočen u cilnom jeziku na neki način sličan nekom od obilježja jezika koji već poznaje”, dok je *pretpostavljena sličnost* za njih „svjesna ili nesvjesna procjena da neki oblik, struktura, značenje, funkcija ili uzorak ponašanja iz već poznatoga jezika ima odgovarajući ekvivalent u cilnom jeziku, neovisno o tome je li takvo nešto prethodno opaženo ili uopće postoji” (Jarvis i Pavlenko, 2008: 179). Navedena je pretpostavka potvrđena i u empirijskom istraživanju MJUI-a u J3 te je njo-me objašnjena činjenica da ista vrsta pojavnosti prijenosa oblika može imati različitu motivaciju (Letica Krevelj, 2014; za usporedbu vidi Ringbom, 2001). Primjerice, kod stvaranja nove riječi stapanjem dviju ili više riječi iz različitih jezika, kao jedne od pojavnosti prijenosa oblika, pokazalo se da novostvorena riječ može biti posljedica i opažene i pretpostavljene sličnosti. Kao sinonim za englesku riječ *doctor's office* (hr. ordinacija, ambulanta) u odgovorima sudionika s hrvatskim jezikom u jezičnom repertoaru nalazimo riječ *ordination*⁴⁴ i

44 ordination (eng) - (hr) zaređenje

*ordinance*⁴⁵ kao očite primjere MJUI-a iz hrvatskoga jezika. Iako se objektivno radi o lažnim parovima između hrvatskoga i engleskoga jezika, jasno je da se u navedenim primjerima ne radi o uočenoj sličnosti (sudionici navedene riječi vjerojatno nikada prije nisu susreli) već pretpostavljenoj sličnosti u kojoj je riječ *ordinacija*, na temelju semantičke sličnosti, prilagođena fonološkom i morfološkom sustavu engleskoga jezika (Letica Krevelj, 2014a). U nastojanju da se definira suodnos sličnosti na razini jezičnoga sustava i sličnosti na razini pojedinih oblika i struktura, Jarvis i Pavlenko (2008: 182) zaključuju da „kada postoji dovoljna količina uočenih sličnosti između jezika, govornik pretpostavlja opću sličnost između jezika te time i stvara pretpostavku o postojanju dodatnih sličnosti koje nije još uočio (i koje možda niti ne postoje)”. U usporedbi pojavnosti MJUI-a u konstelaciji triju tipološki različitih jezika (hrvatskom, talijanskom i engleskom), Letica Krevelj (2014a) je zaključila da je psihotipologija na razini pojedinih leksičkih jedinica bolji prediktor pojave MJUI-a u produkciji na J3 nego psihotipologija na razini jezika kao sustava. MJUI su se u produkciji na engleskom (J3) pojavljivali iz obaju jezika u jezičnom repertoaru sudionika (hrvatskoga i talijanskoga) te gotovo isključivo u kontekstu u kojem je postojala neka vrsta objektivne formalne i/ili semantičke sličnosti među riječima u navedenim jezicima, neovisno o procijenjenoj sličnosti jezika na razini jezičnoga sustava.

Postoje također dokazi da višejezični govornici ne uočavaju sličnosti između jezika koje smatraju tipološki udaljenima, iako sličnosti postoje (Aronin i Singleton, 2012). Međutim, retrospektivnim je pristupom uočeno da u jezičnoj obradi govornici stvaraju poveznice između jezika na temelju njihove sličnosti, odnosno da nedostatak konkretnoga dokaza (u obliku MJUI-a) u jezičnoj produkciji ne znači da sličnost nije bila prethodno uočena (Letica Krevelj, 2014b). U zadatku usmenoga prevođenja s hrvatskoga (J1) na talijanski (J3) sudionici su riječ *knjižnica* (u većini slučajeva) preveli kao *libreria* (tal. knjižara) umjesto *biblioteca*, unatoč činjenici da je riječ u J3 srodnica s riječju u J1 (hr. biblioteka). U retrospektivnom zadatku samo su tri sudionika uočila pogrešku koju je svaki objasnio na svoj način:

Primjer a) „htjela sam da ne zvuči kao u hrvatskom (biblioteka) pa sam tražila nešto u engleskom”

Primjer b) „krivom analogijom libro-libreria. Biblioteka mi je zvučala kao internacionalizam pa sam tražila nešto što više zvuči talijanski”

Primjer c) „to mi je valjda iz engleskog *library*. Često miješam ta dva jezika.”

45 ordinance (eng) - (hr) 1. uredba 2. sakrament

Odgovori sudionika u primjeru (a) i (b) ukazuju da su sudionici u nekom trenutku uspostavili asocijaciju ili uočili formalnu sličnost riječi s riječju u J1 (prema tvrdnji u retrospektivskom zadatku), ali da su odbacili pretpostavku o njezinoj prenosivosti s obzirom na to da se radi o obliku riječi iz hrvatskoga jezika (primjer a) ili internacionalizmu (primjer b). Sudionik u primjeru (c) također je uspostavio asocijaciju između (engleskoga i talijanskoga) jezika na temelju formalne sličnosti, ali ne na svjesnoj razini. Iako je, kao što je već navedeno, na razini jezične obrade primarna asocijacija temeljena na uočenoj sličnosti s drugim jezikom bila uspostavljena, na pojavnost MJUI-a i određivanje jezika kao izvora MJUI-a utjecala je govornikova percepcija o tome što je i iz kojeg jezika prenosivo u ciljni jezik.

Unatoč činjenici da je Ringbom (1987) empirijski utvrdio da poznavanje tipološki sličnoga jezika ima pozitivan utjecaj na ovladavanje J3 te da sličnosti između jezika dovode do stvaranja mentalnih asocijacija između jezika (međujezičnih identifikacija) (Odlin, 1989), pozitivni vid MJUI-a nije bio u fokusu ranijih istraživanja (ali vidi Kecskes i Papp, 2000). Najočitiya sličnost između dvaju ili više jezika na leksičkoj razini jest postojanje srodnica. Srodnice su često temelj za asocijaciju i pojavu MJUI-a između tipološki sličnih jezika (Müller-Lancé, 2003a), ali i tipološki nesrodnih jezika (Letica Krevelj, 2014a, 2016a) te polazište u pokušaju razumijevanja nepoznatoga jezika (Gibson i Hufeisen, 2003). Tipološki slični jezici imaju veliki broj srodnica, no one su prisutne i u tipološki nesrodnim jezicima kao rezultat jezičnoga posuđivanja (Ivir, 1968; Ringom, 2007). Uloga je srodnica temeljito istražena u području ovladavanja inim jezikom te u području dvojezičnosti, posebice u okviru eksperimentalnih psiholingvističkih istraživanja jezične obrade. Na primjer, sudionici brže imenuju sliku na J2 ako je prijevodni ekvivalent te riječi srodnica u J1, odnosno riječ s istim značenjem i fonološki sličnim oblikom (Costa i sur., 2005). Ova tendencija poznata pod pojmom olakšavajući učinak srodnice⁴⁶ (engl. *cognate facilitation effect*) (Dijkstra, 2005) uočava se i kod djelomičnih srodnica u kojima se značenja ne preklapaju u potpunosti (Sunderman i Schwartz, 2008). Olakšavajući učinak srodnica pokazao se i u trojezičnoj obradi na zadatku percepcije vidno predstavljenih srodnica. Sudionici su brže reagirali na riječi koje su bile srodnice u jednom od jezika te još brže kad se radilo o srodnicama u trima jezicima (Lemhöfer i sur., 2004; Szubko-Sitarek, 2011). Isti učinak uočen je i u produkciji u zadatku imenovanja slike: sudionici

46 Olakšavajući učinak srodnica objašnjava se snagom aktivacije lema u mentalnom leksikonu. Srodnice imaju snažniju aktivaciju od nesrodnica budući da aktivacija dolazi istovremeno iz čvorova dvaju jezika (više u Schlepens i sur., 2012 i potpoglavlju 6.2.1.).

su brže imenovali riječ ako je bila srodnica u trima jezicima (Poarch i van Hell, 2014)⁴⁷. U novijem istraživanju o olakšavajućem učinku srodnica pri učenju izmišljenoga J3 (kolbertijanskoga jezika)⁴⁸, Bartolotti i Marian (2017) dokazali su da je za učenje novih riječi dovoljno da ciljna riječ bude slična s riječju u jednom od jezika koji učenik poznaje. Ako se uzme u obzir da pri jezičnoj obradi dodatni jezik najčešće usporava jezičnu obradu (vidi potpoglavlje 6.2.), onda je jasno da srodnice između jezika imaju poseban učinak. Postojanje srodnica između jezika također je osnova višejezičnoga pristupa poučavanju J3 u kojima se pokazalo da uočavanje srodnica i poučavanje na temelju srodnica između jezika ima pozitivan učinak na ovladavanje J3 (npr. Molnár, 2010). Međutim, kao što navodi Odlin (2003: 443) samo postojanje srodnica „ne jamči da će govornik to uočiti ili donijeti ispravnu odluku o njihovoj podudarnosti u dvama jezicima”. Učinak srodnica⁴⁹ i lažnih prijatelja između jezika potrebno je dalje ispitati jer daje dodatne uvide u prirodu MJUI-a i njihovu ulogu u ovladavanju J3 te dodatna saznanja o mentalnom leksikonu kod višejezičara (vidi potpoglavlje 6.2.1. o učinku srodnica u jezičnoj obradi).

5.4.2. Status drugoga jezika

Jedno od najvažnijih pitanja u području istraživanja MJUI-a pitanje je uloge prethodnih jezika (J1 i J2) u ovladavanju i uporabi J3. U najranijim istraživanjima MJUI-a u J3, posebice na razini leksika, naglasak je bio na ulozi J2, upravo zbog dokazivanja specifičnosti ovladavanja J3 u odnosu na ovladavanje J2 (vidi potpoglavlje 3.2.) te se kao relevantan čimbenik pojavljuje *status drugoga jezika* (status J2) (Hammarberg, 2001). Pod tim se čimbenikom podrazumijeva empirijski dokazana tendencija da je upravo J2, a ne J1, izvor MJUI-a pri produkciji na J3. Hammarberg (2001: 37) nudi dva moguća objašnjenja toga fenomena. Prvi je razlika između kognitivnih mehanizama u procesu usvajanja i učenja jezika pri čemu svi jezici osim J1, pa tako i J2 i J3, imaju iste mehanizme učenja (vidi također Bardel i Falk, 2012). Drugi je potreba da se potisne utjecaj J1 kao „ne-stranoga” jezika pri čemu se govornik orijentira na prethodno naučeni strani jezik (J2) kao strategiju u pristupu J3. De Angelis (2005a) navedenu tendenciju, u slučaju nesvjesnoga prijenosa iz J2,

47 Međutim, taj olakšavajući učinak nije uvijek uočen. U nekim je primjerima kod trojezičara olakšavajući učinak srodnica bio veći kad je riječ bila srodnica u dvama nego u trima jezicima.

48 Dvojezični govornici engleskoga i njemačkoga jezika učili su riječi u kolbertijanskom jeziku, umjetnom jeziku nazvanom po američkom glumcu i komičaru Stephenu Colbertu, u kojem su riječi bile slične riječima u engleskom ili njemačkom jeziku.

49 Za detaljan pregled o ulozi srodnica u ovladavanju jezikom i pojavnosti MJUI-a vidi Otwinowska (2016).

naziva *promjenom sustava* (engl. *system shift*) i smatra da njome upravljaju dva čimbenika: *percepcija točnosti* (engl. *perception of correctness*) i *doživljaj straności* (engl. *association of foreignness*). Prvi se odnosi na tendenciju višjejezičara da izbjegavaju materinski jezik kad postoji neka druga opcija, dok drugi pretpostavlja da se inim jezicima pripisuje status „stranoga jezika” i time zajednička kognitivna poveznica, drugačija od poveznice s materinskim jezikom (De Angelis, 2005a: 11). Drugim riječima, ona pretpostavlja da govornik smatra netočnim i nepoželjnim sve ono što „osjeća” da dolazi iz materinskoga jezika (vidi primjere iz Letica Krevelj, 2014b u potpoglavlju 5.4.1.).

Tendencija da se J2 kao izvor MJUI-a u J3 pojavljuje češće nego J1 dokazana je u mnogim empirijskim istraživanjima, posebice onim najranijima (De Angelis, 2005a; De Angelis i Selinker, 2001; Dewaele, 1998, Hammarberg, 2001; Williams i Hammarberg, 1998). Iako je u mnogim od navedenih istraživanja J2 bio istovremeno tipološki sličniji J3 nego J1, ta tendencija dokazana je i u slučajevima u kojima je J2 bio tipološki udaljeniji od J3 nego J1 (Schmidt i Frota, 1986; Slinker i Baumgartner-Cohen, 1995). Zagovornici tvrde o relativno većoj važnosti J2 nego J1, varijabilnosti u pojavnosti MJUI-a iz J2 objašnjavaju različitim kognitivnim čimbenicima. Primjerice, Bardel i Falk (2012) veći utjecaj iz J2 temelje na Ullmanovoj (2005) tvrdnji da su J2 i J3 kao strani jezici pohranjeni u deklarativnom pamćenju, za razliku od J1 koji je pohranjen u proceduralnom pamćenju. Nadalje, na temelju empirijskih istraživanja Bardel i Sanchez (2017) varijabilnost u količini MJUI-a s negativnim učinkom iz J2 pripisuju kognitivnim čimbenicima poput radne memorije i kontrole pažnje. Smatraju da je jezični prijenos iz J2 osnovna pretpostavka MJUI-a u J3 te da osobe s manjim kapacitetom radne memorije i manjom kontrolom pažnje nisu u stanju inhibirati neželjene aktivacije iz J2. Međutim, neki autori veću prisutnost MJUI-a iz J2 pripisuju većoj razini metajezične svjesnosti koja je rezultat bogatijega iskustva formalnoga učenja jezika (npr. Bono, 2011; Jarvis, 2015). Iz toga je razloga važno naglasiti da su tvrdnje o djelovanju čimbenika statusa J2 vezane isključivo za J2 kojim se ovladava nakon treće godine života te barem djelomično i u formalnom kontekstu jer u protivnom J2 može imati istu ulogu kao i J1 (Bardel i Falk, 2012: 69-70).

5.4.3. Razina jezičnoga umijeća u drugom i trećem jeziku

Jezično umijeće u svakom od jezika važan je čimbenik koji utječe na pojavu i učestalost MJUI-a u produkciji i recepciji višjejezičnih govornika. Najčešće se pretpostavlja da višjejezični govornik najvišu razinu jezičnoga umijeća postiže u J1 (vidi 11.2.), iako ni ona nije apsolutna, a jezično umijeće u J2 i J3 može

biti na različitim razinama i u svakom se može s vremenom mijenjati. Iz toga je razloga nemoguće utvrditi općenitu relativnu važnost jezičnoga umijeća u pojavnosti MJUI-a pa treba jasno razgraničiti ulogu jezičnoga umijeća u J2 i J3⁵⁰ (npr. Bardel i Lindqvist, 2007; Sánchez i Bardel, 2016).

Istraživanja su pokazala da razina jezičnoga umijeća u J2 ima važnu ulogu u ovladavanju J3, ali i učestalosti pojave MJUI-a (npr. Bardel i Lindqvist 2007; Sánchez i Bardel, 2017) pa je glavno pitanje na koji način jezično umijeće u J2 utječe na učestalost jezičnoga prijenosa iz toga jezika u J3. MJU se pojavljuju iz J2 u kojem je govornik razvio visoku razinu jezičnoga umijeća (npr. Lindqvist, 2010), ali i iz onoga u kojem ima nisku razinu jezičnoga umijeća (Bardel i Lindqvist, 2007; De Angelis, 2005a, 2005b). No učestalost MJU-a ovisi i o razini jezičnoga opisa. Smatra se da jezično umijeće u J2 mora biti „dovoljno dobro” da bi jezik mogao biti izvorom MJU-a na (morfo)sintaktičkoj razini (Falk i Bardel, 2011), odnosno da je učestalost MJU-a veća što je veće jezično umijeće u J2 (Stadt i sur., 2018; Williams i Hammarberg, 1998). Osim toga, pretpostavlja se da se ne radi o jezičnom umijeću općenito, već o razini znanja određene strukture u J2. Primjerice, bolja ovladanost određenom strukturom rezultirat će većim utjecajem iz toga jezika na razini te strukture (Sánchez, 2020), no to se za sada ne potvrđuje u svim istraživanjima (Dahl i sur., 2022).

Vrlo često učenici na samome početku učenja J3 spominju važnost J2 koji im pomaže u ovladavanju J3 ili se žale na MJUI iz J2 koji ih u tome ometaju. Iz toga je razloga važno pitanje u kojem trenutku, odnosno na kojoj razini jezičnoga umijeća u J3 učenici mogu profitirati od prethodnoga jezičnog znanja i u kojem trenutku se smanjuju negativni utjecaji iz prethodnih jezika. Učestalost MJUI-a iz J2 smanjuje se s povećanjem jezičnoga umijeća u J3 iako taj odnos nije uvijek linearan (Lindqvist, 2006; 2009). Sánchez i Bardel (2017) išle su toliko daleko da su postavile razinu jezičnoga umijeća na srednju razinu znanja jezika (engl. *intermediate*) kao prekretnicu u kojem se smanjuje utjecaj J2 na J3.

Razina jezičnoga umijeća u J2 i J3 utječe i na vrstu pojavnosti MJUI-a. Neke se vrste MJUI-a pojavljuju samo u ranom razdoblju učenja J3 dok se neke zadržavaju ili tek pojavljuju na vrlo naprednim razinama jezičnoga umijeća (De Angelis, 2007; Ringbom, 2007). Primjerice, u početnoj fazi ovladavanja J3 pojavljuju se različite vrste MJUI-a iz tipološki sličnih J2 ovisno o razini jezičnoga umijeća govornika u svakom od jezika. Izravan prijenos riječi (engl.

50 Za pregled istraživanja o ulozi razine jezičnoga umijeća u J2 vidi Sánchez (2020), a razine jezičnoga umijeća u J3 vidi Sciutti (2020).

language switch) češći je iz jezika koji govornik slabije poznaje dok je stvaranje nove riječi stapanjem riječi iz drugoga jezika češće iz jezika s višom razinom znanja (Bardel i Lindquist, 2007; De Angelis i Selinker, 2001). Pretpostavka je da je izravan prijenos riječi iz drugoga jezika posljedica miješanja dvaju jezika (J2 i J3) u kojima govornik još uvijek nema razvijenu jezičnu kompetenciju. Za razliku od toga stvaranje nove riječi stapanjem riječi iz nekog drugog jezika pojavljuje se iz jezika s većom razinom jezičnoga umijeća od onoga u J3 budući da ju govornik lakše prizove iz mentalnoga leksikona te njome popunjava leksičku prazninu u J3.

Treba također imati na umu da se o odnosu između razine jezičnoga umijeća i učestalosti MJUI-a najčešće govori u okviru negativnoga prijenosa (vidi Odlin i Jarvis, 2004). Logično je da će negativan učinak biti često prisutan u ranoj fazi učenja, najčešće kao rezultat primjene kompenzacijskih strategija u nedostatku znanja ciljnoga jezika. No, on će se smanjiti s povećanjem jezičnoga umijeća i time smanjenom potrebom za oslanjanje na prethodno jezično znanje. S druge strane, pozitivan prijenos iz drugih jezika povećava se u kasnijim fazama učenja zbog sve većeg broja uočenih sličnosti između ciljnoga jezika i drugih jezika koje govornik poznaje.

5.5. Međujezični utjecaji na različitim razinama jezičnoga opisa

Istraživanja MJUI-a u ovladavanju i uporabi jezika kod višejezičara ne provode se uvijek s istim ciljem, a sama priroda MJUI-a ispituje se u okviru različitih teorijskih perspektiva koje djelomično određuju i razinu jezičnoga opisa na kojoj se MJUI istražuju. Najveći broj ranih istraživanja MJUI-a u J3 odnosio se na jezični prijenos na leksičkoj razini, ali su istraživanja uskoro pokazala da utjecaj svakoga od prethodnih jezika (J1 i J2) može biti manji ili veći ovisno o razini jezičnoga opisa na kojoj se proučava. Primjerice, J2 može biti češće izvor MJUI-a u J3 na leksičkoj razini, a na sintaktičkoj razini to može biti J1.

Istraživanja jezičnoga prijenosa iz J2 u J3 na (morfo)sintaktičkoj razini počela su se provoditi tek krajem prvoga desetljeća ovoga stoljeća (Falk i Bardel, 2011; Flynn i sur., 2004; García Mayo i Rothman, 2012; Jaensch, 2008; Leung, 2005a, 2005b, 2007, 2009; Rothman, 2010; Rothman i Cabrelli Amaro, 2010; Sanchez, 2011), ali su u posljednjih deset godina učestalija nego ona na leksičkoj razini (vidi Angelovska i Hahn, 2017; Cabrelli i sur., 2023; Foryś-Nogala i sur., 2023). Istraživanja na (morfo)sintaktičkoj i fonološkoj razini najčešće kreću iz perspektive formalne lingvistike, dok se MJUI na leksičkoj razini promatraju iz psiholingvističke perspektive. Osnovna razlika između navedenih

perspektiva zasniva se na pretpostavci modularnosti. Iz psiholingvističke perspektive proces ovlađavanja jezikom smatra se jednakim procesu ovlađavanja bilo kojom kognitivnom vještinom u kojoj važnu ulogu imaju kognitivni čimbenici poput pažnje, percepcije, inteligencije, pamćenja i sl. Formalnolingvistička perspektiva podrazumijeva da je jezična sposobnost modularna i vođena jezičnospecifičnim mehanizmima koji su neovisni o drugim kognitivnim procesima. Iz toga su razloga formalnolingvistička istraživanja MJUI-a usmjerena na početno razdoblje učenja J3 i sintaktičku razinu kako bi ispitala ulogu univerzalne gramatike u okviru različitih utjecaja znanja J1 i J2 na J3⁵¹.

Kao što će biti vidljivo iz pregleda rezultata istraživanja MJU-a na različitim razinama jezičnoga opisa, saznanja o prirodi i pojavnostima MJUI-a teško je generalizirati. Iako se radi o složenoj i heterogenoj pojavnosti na koju ukazuje i sama činjenica da se MJUI različito ostvaruju na različitim razinama jezičnoga opisa, nužna je, suradnja između znanstvenika koji istraživanju MJUI-a pristupaju iz dviju različitih perspektiva (za drugačiji stav vidi Berthele, 2021b). Osim toga, nužan je i veći broj istraživanja kojima bi se kod istih sudionika ispitala pojavnost MJUI-a na različitim razinama jezičnoga opisa (npr. Hopp i sur., 2018).

5.5.1. Međujezični utjecaji na leksičkoj razini

MJUI najčešće se pojavljuju na leksičkoj razini (Ringbom, 1987), no treba uzeti u obzir da ih je na toj razini najlakše prepoznati (Singleton, 1999). Učestalost njihove pojavnosti teško je iskazati konkretnim mjerama jer ona ovisi o jezičnom modalitetu (govorenju ili pisanju), metodologiji istraživanja pojavnosti, ali i o statusu jezika u repertoaru govornika.

Veliki, a možda i najveći, broj istraživanja fokusirao se na MJUI u slobodnoj govornoj i pisanoj produkciji na zadacima prepričavanja priča, esejima ili intervjuima, ali i u kontroliranoj produkciji u obliku zadatka popunjavanja praznina, prevođenja i sl. U tim je istraživanjima fokus bio ponajprije na analizi pogrešaka i očitim primjerima MJU-a iz nekog jezika. Budući da se uporabom navedene metodologije ne mogu sustavno opisati pojave MJUI-a poput izbjegavanja određenih riječi (engl. *avoidance*) i pozitivnoga prijenosa, istraživanja o MJUI-ma na leksičkoj razini bila su usmjerena na negativan učinak i time zapravo daju samo djelomičan uvid u sveukupnost pojavnosti MJUI-a.

51 Za pregled ovlađavanja trećim jezikom iz generativističke perspektive vidi Rothman i sur. (2010).

Na leksičkoj razini razlikujemo prijenos oblika i prijenos značenja (Ringbom, 1987)⁵², iako postoje pojavnosti MJUI-a koje mogu pripadati objema kategorijama (za dodatna pojašnjenja vidi Jarvis i Pavlenko, 2008; Ringbom, 1986). Ringbom (1987) je proveo jednu od najsveobuhvatnijih studija s različitim primjerima MJUI-a iz J1 i J2 u J3 na leksičkoj razini. Analizom 11 000 nacionalnih testova pisane produkcije na engleskom jeziku (J3) kod učenika s finskim i švedskim (J1 ili J2) uočio je različitu distribuciju vrsta MJUI-a te različite vrste prijenosa oblika s obzirom na izvorni jezik. Ringbom (2001) je zaključio da prijenos oblika (npr. uporaba riječi iz drugoga jezika, stvaranje nove riječi stapanjem riječi iz dvaju jezika i lažni parovi) dolazi u J3 iz švedskoga (tipološki sličnijega jezika) dok prijenos značenja (npr. kalk i semantička proširenja) dolazi uvijek iz J1 (bez obzira je li u pitanju švedski ili finski). Kasnija su istraživanja također potvrdila da prijenos značenja dolazi iz J1 ili jezika s visoko razvijenom razinom umijeća (De Angelis i Selinker, 2001; Letica i Mardešić, 2007; Letica Krevelj, 2012; Singleton, 1987; Wei, 2003).

S obzirom na vrstu riječi, MJUI se pojavljuje i u gramatičkim (suznačnim) riječima (prijedlozi, veznici, zamjenice i sl.) i leksičkim (samoznačnim) riječima (imenice, pridjevi, glagoli, prilozi i brojevi). Istraživanja su pokazala da se MJUI češće pojavljuje u leksičkim riječima (npr. Cenoz, 2001), no teško je odrediti tendenciju pojavljivanja MJUI-a na razini tako široke gramatičke kategorije s obzirom na izvorni jezik. U nekim se jezičnim konstelacijama pokazalo da je J2 češće izvor MJUI-a na razini leksičkih riječi (Burton, 2012; Cenoz, 2001) dok druge ukazuju na najveći utjecaj J2 na razini gramatičkih riječi (Williams i Hammarberg, 1998). Primjerice, kod trojezičnih govornika hrvatskoga, engleskoga i talijanskoga jezika, uočen je veći utjecaj J1 (hrvatskoga) na razini gramatičkih riječi, a veći utjecaj J2 (engleskoga) na razini leksičkih riječi u produkciji na talijanskome jeziku (J3) (Letica i Mardešić, 2007). Danas je jasno da različiti čimbenici utječu na pojavnost MJUI-a u različitim gramatičkim kategorijama, a najveću ulogu imaju status jezika i tipološka sličnost, odnosno formalna sličnost između pojedinih riječi u jezicima.

Ranija su istraživanja u svojim analizama MJUI-a na leksičkoj razini pokušavala specificirati prirodu MJUI-a s obzirom na razinu svjesnosti ili namjere (Bardel i Lindqvist, 2007; De Angelis i Selinker, 2001; Hammarberg, 2009), dok su se neki fokusirali samo na pojavnosti koje su, prema ponekad nejasnim kriterijima, definirali kao nesvjesni prijenos (Burton, 2012; De Angelis i Selinker, 2001). Veći broj istraživanja ipak ukazuje na činjenicu da je prijenos

52 Ili leksemski i lematški prijenos prema Jarvis (2009).

oblika iz J2 najčešće nesvjestan (Bouvy, 2000; De Angelis, 2005a; Letica Krevelj, 2012, 2014b).

Na leksičkoj se razini MJUI u J3 nikada ne pripisuju isključivo J1. Istraživanja pokazuju da J1 može biti izvor MJUI-a te se, s obzirom na vrstu pojavnosti, veže primarno uz prijenos značenja (npr. semantičko proširenje), odnosno negativni učinak MJUI-a. Letica Krevelj (2014a) neizravno je ispitala važnost J1 i J2 kao izvora MJUI-a u produkciji na razini leksika u J3 (engleskoga) kod višejezičnih govornika u Hrvatskoj. Istraživanje je, za razliku od prethodnih istraživanja MJUI-a u produkciji na leksičkoj razini, mjerilo i pozitivne i negativne učinke MJUI-a. Kontrolirajući veliki broj čimbenika poput statusa jezika, razine jezičnoga umijeća u svakom jeziku, redoslijeda učenja jezika i slično, pokazalo se da se višejezični učenici, suočeni s leksičkom prazninom u ciljnom jeziku, koriste jezičnim resursima iz obaju prethodnih jezika (hrvatskoga i talijanskoga). Pri tome se oslanjaju na procjenu o korisnosti svakoga jezika na temelju odnosa sličnosti koje uoče ili za koje pretpostavljaju da postoje na razini pojedinih leksičkih jedinica. Međutim, u navedenom istraživanju status J1 bio je čimbenik koji je odredio učestalost MJUI-a iz svakoga od prethodno usvojenih jezika. Drugim riječima, sudionici su češće svjesno ili nesvjesno uočavali ili pretpostavljali formalnu sličnost između riječi u J3 i J1, nego J2 i J3 (Letica Krevelj, 2014a).

Kao što je već spomenuto u uvodnom dijelu ovoga poglavlja, istraživanja MJUI-a u J3 na leksičkoj razini bila su usredotočena samo na pogreške u J3 budući da je njih lakše uočiti i ovjeriti. Međutim, MJUI se mogu pojaviti u obliku nedovoljne ili prekomjerne uporabe određenih struktura u ciljnom jeziku (J3) ili u obliku favoriziranja nekih leksičkih jedinica u odnosu na druge (za primjer vidi Letica Krevelj, 2014a; Odlin, 1989). Istraživanja MJUI-a na leksičkoj razini pokazuju svu silinu idiosinkratičnosti MJUI-a te njihovu ovisnost o mnogim prethodno navedenim čimbenicima. No još uvijek se rijetko fokusiraju na njegov pozitivan učinak.

5.5.2. Međujezični utjecaji na (morfo)sintaktičkoj razini

Rana istraživanja MJUI-a na (morfo)sintaktičkoj razini iz psiholingvističke perspektive bila su rjeđa nego ona na leksičkoj razini. Najčešće su se bavila MJUI-ma u produkciji i načelno ih definirala u okviru različitih vrsta gramatičkih riječi (De Angelis, 2005b; Letica i Mardešić, 2007; Letica Krevelj, 2014b), a rjeđe na razini pojedinih (morfo)sintaktičkih struktura (Ó Laoire i Singleton, 2009).

Morfosintaktička istraživanja koja su pokušala proniknuti u važnost J1 i J2 u inicijalnom usvajanju J3 često su imala oprečne tvrdnje o ulozi dvaju jezičnih sustava. Neki znanstvenici tvrde da je upravo J1 i samo J1 glavni izvor MJUI-a (Hermas, 2014; Jin, 2009; Na Ranong i Leung, 2009). Drugi tvrde da je izvor MJUI-a isključivo J2 (npr. Bardel i Falk 2007, 2012; Bardel i Sanchez, 2017). Ulogu J1 znanstvenici opravdavaju pozivajući se na iste argumente o kognitivnim mehanizmima u ovladavanju jezikom kao što je to slučaj za ulogu J2 (vidi potpoglavlje 5.4.2.). Međutim, u ovom se slučaju naglašava specifičnost J1 koji govornik, za razliku od J2, usvaja. Drugim riječima, argumentacija o ulozi J1 kao izvora MJUI-a vezana je za intrinzična obilježja statusa J1 kojim se ovladava od rođenja i kojim se uvijek u potpunosti ovlada. Smatra se da je iz toga razloga znanje J1 konsolidiranije i snažnije te posljedično izvor MJUI-a. Za sada dokazi o MJUI-ma iz isključivo J1 postoje samo na razini određenih sintaktičkih kategorija.

Jedan gotovo zaseban put u teorijskim diskusijama o MJUI-ma na (morfo)sintaktičkoj razini vezan je za četiri teorijska modela MJUI-a te velika većina empirijskih istraživanja MJUI-a na sintaktičkoj razini pokušava dokazati koji od modela bolje opisuje pojavnost i prirodu MJUI-a⁵³. Sva četiri modela objašnjavaju ulogu prethodnih jezika u okviru čimbenika tipološke sličnosti i jezičnoga statusa. To su model tipološke prednosti (engl. *Typological Primacy Model* (TPM); Rothman, 2015), model jezične bliskosti (engl. *Linguistic Proximity Model* (LPM); Westergaard i sur., 2017), model kumulativnoga učinka (engl. *Cumulative Enhancement Model* (CEM); Flynn i sur., 2004) i model skalpela (engl. *Scalpel Model* (SM); Slabakova, 2017). Ti modeli imaju različite pretpostavke o ulozi prethodnih jezika u pojavnosti MJUI-a u J3: da je uvijek jedan jezik primarni ili jedini izvor MJUI-a (Model tipološke prednosti) ili da oba jezika, odnosno svi jezici u repertoaru, mogu biti izvor MJUI-a (preostala tri modela). Prva dva modela, model tipološke prednosti i model jezične bliskosti, pretpostavljaju da će izvor MJUI-a biti onaj jezik koji je najbliži J3. Model tipološke prednosti pretpostavlja da je jezični prijenos (prema autorovoj terminologiji) proces u kojem se gramatika prethodno usvojena u drugim jezicima u potpunosti prenosi, odnosno kopira na gramatiku u J3 te služi kao polazište u (morfo)sintaktičkom razvoju u J3. Drugi model (model jezične bliskosti) pretpostavlja da MJUI u J3 mogu doći iz bilo kojega od prethodnih jezika ovisno o uočenoj potrebi, odnosno da je transfer selektivan i da ovisi o strukturnoj sličnosti između jezika. Drugim riječima, MJUI se pojavljuje onda kad određena struktura ili oblik u ciljnom jeziku ima sličnosti sa strukturom

53 Za detaljniji prikaz istraživanja MJU u području (morfo)sintakse vidi Jeansch (2013).

ili oblikom u drugim jezicima koje govornik poznaje. To implicira da prethodno jezično znanje može imati i pozitivan i negativan učinak na produkciju ili ovladavanje J3 (Westergaard i sur., 2017: 5). Model kumulativnoga učinka pretpostavlja da bilo koji od prethodnih jezika može biti izvorom MJUI-a te da, za razliku od ostalih modela, MJUI uvijek imaju načelno pozitivan, a ne negativan učinak na ovladavanje J3. Model skalpela ne pretpostavlja koji će od prethodnih jezika biti glavni izvor MJUI-a, već to da on ovisi o svakoj pojedinoj jezičnoj strukturi odnosno njezinoj učestalosti, dostupnosti u jezičnom unosu, strukturnoj kompleksnosti i sl. (Slabakova, 2017: 653).

Iako se radi o složenim, teorijski obojenim i detaljno elaboriranim modelima, njihove pretpostavke mogu se i kratko sažeti. Svi modeli pretpostavljaju da se jezični prijenos zasniva na jezičnoj sličnosti, a razlikuju se u pretpostavci o načinu na koji se prijenos realizira. Model tipološke prednosti (vidi npr. Rothman, 2011, 2015; Rothman i Cabrelli Amaro, 2010) pretpostavlja da se sličnost između jezika uspostavlja na razini jezika kao sustava, odnosno na kombinaciji leksičkih, fonoloških/fonotaktičkih, morfoloških i sintaktičkih migova (engl. *cues*)⁵⁴ prema kojima osoba donosi odluku koji je jezični sustav (J1 ili J2) sličniji J3 (Rothman, 2015). Ostali modeli smatraju da MJUI ovise o svakoj pojedinoj jezičnoj strukturi u svim jezicima koje govornik poznaje te da one u konačnici određuju koji će jezik biti izvorni jezik MJUI-a u ciljnom jeziku (Berkes i Flynn, 2012; Flynn i sur., 2004; Slabakova, 2017; Westergaard i sur., 2017).

Važno je naglasiti da ti modeli jezičnoga prijenosa najčešće istražuju MJUI-e kod jasno odvojenih jezičnih sustava, tj. ne bave se pitanjima dijalekata i sličnostima između jezika i njihovih dijalekata, te im u fokusu nije ni prijenos unatrag (npr. MJUI iz J3 u J2 i J1) ni holistički opis pojavnosti MJUI-a. Nadalje, u tim se modelima tipološka sličnost, u skladu s teorijskim postavkama, temelji samo na formalnom jezičnom opisu koji ne uključuje psiholingvističke elemente poput psihotipologije. Osnovna je motivacija navedenih modela MJUI-a proniknuti u prirodu jezičnoga znanja govornika, a manje u samu prirodu, smjer ili vrstu MJUI-a. Znanstvenicima koji pitanjima pristupaju iz formalnolingvističke perspektive, višejezičnost otvara prostor ispitivanja mehanizma koji reguliraju jezični prijenos (Leung, 2007; Rothman, 2015). Odnosno, omogućuje uvid u način na koji funkcionira jezični parser u trenutku ovladavanja J3 u okviru različitih opcija koje proizlaze iz jezičnoga znanja dvaju ili više jezika (Alonso, 2011). Postoji niz empirijskih istraživa-

⁵⁴ Pojam *cue* u engleskom jeziku Škarić (1991) prevodi kao *mig*.

nja s različitim jezičnim kombinacijama koja su testirala navedene modele. U nekim se jezičnim kombinacijama i kontekstima pokazalo da se MJUI mogu objasniti u okviru modela tipološke prednosti (npr. Hop i sur., 2018; Hopp, 2019), ali i modela jezične bliskosti (Letica Krevelj, 2014a, 2016a)⁵⁵. Međutim, sve moguće pojavnosti MJUI-a čak i na razini samo jedne strukture teško je u potpunosti objasniti u okviru jednoga modela (Angelovska, 2017)⁵⁶. Sama činjenica govori u prilog idiosinkratičnosti MJUI-a i nedorečenosti zaključaka o MJUI-ma na ovoj razini jezičnoga opisa. Osim opisa MJUI-a u okviru pozitivnoga ili negativnoga učinka i razmjera do kojega je vođen jezičnom sličnošću, čini se da bi modeli trebali uzeti u obzir i druge čimbenike koji su se već pokazali važnima kod MJUI-a iz psiholingvističke perspektive: razinu jezičnoga umijeća u trima jezicima, razinu metajezične svjesnosti (vidi npr. Forys-Nogala i sur., 2023), složenost pojedine strukture i njihovu istaknutost (engl. *salience*) (Jensen i sur., 2023) i sl.

5.5.3. Međujezični utjecaji na fonetskoj/fonološkoj razini

Najranija istraživanja MJUI-a u području ovladavanja J3 na fonološkoj razini bavila su se percepcijom stranoga izgovora (engl. *perceived foreign accent*), odnosno govornikovom percepcijom segmentalnih i prozodijskih devijacija u J3. Pokazalo se da na percepciju naglaska u J3 može utjecati i J1 i J2 (npr. Hammarberg, 2001; Hammarberg i Hammarberg, 2005). Sustavna istraživanja MJUI-a na fonetsko-fonološkoj razini počela su se provoditi prije manje od 15 godina (Gut, 2010; Llama i sur., 2010; Wrembel, 2010). No još uvijek ne postoji formalizirana teorija MJUI-a iako se njezina pojavnost pokušava objasniti u okviru modela MJUI-a na (morfo)sintaktičkoj razini (vidi potpoglavlje 5.5.2.). Pretpostavka je da bi se na razini predodžbe na fonetskoj razini MJUI trebali ostvarivati na isti način kao i na razini (morfo)sintakse, ali isto tako da izgovor može imati svoje specifičnosti (za diskusiju vidi Cabrelli i Pichan, 2021; Kopečková i sur., 2016).

55 Više o istraživanjima jezičnoga prijenosa čiji se rezultati mogu objasniti Modelom tipološke prednosti vidi Puig-Mayenco (2023), a o istraživanjima čiji se rezultati mogu objasniti Modelom jezične bliskosti i Modelom skalpela vidi Westergaard i sur., (2023). Za sustavni prikaz MJU u J3 iz generativističke perspektive vidi Puig-Mayenco i sur. (2020) te Rothman i sur. (2019).

56 Zanimljivost kod ovih dosta citiranih modela jest što njihovi začetnici usko surađuju na različitim projektima, te neki i unutar istoga sveučilišta, a empirijske rezultate svojih istraživanja teško nedvojbeno objašnjavaju u okviru samo jednoga od modela.

Primjenom akustičke analize produkcije na J3 i perceptivne prosudbe (engl. *perceptual judgement*)⁵⁷ novija istraživanja pokazuju da MJUI u J3 mogu doći iz dominantnijega jezika, čak i ako je drugi jezik u repertoaru sličniji J3 (Llama i López-Morelos, 2020), iz tipološki najbližijega jezika bez obzira na njegov status (J1 ili J2) (npr. Cabrelli i Pichan, 2021) ili jezika koji je sličan ciljnom jeziku na segmentalnoj razini (Kopečková, 2016). Iako je nezahvalno donositi jedan zaključak s obzirom na to da se radi o još uvijek nedovoljno istraženom fenomenu, najveći broj istraživanja na razini izgovora pokazuje da MJUI mogu doći iz različitoga izvora te da će to češće biti J2 ako je taj jezik istovremeno tipološki sličniji J3. Međutim, pokazalo se da izvorni jezik MJUI-a na fonološkoj razini ovisi i o fonološkom obilježju koje se proučava te da se on može promijeniti s povećanjem jezičnoga umijeća u J3. Primjerice, u početnim fazama učenja J3, J2 može biti izvor MJUI-a, a s povećanjem jezičnoga umijeća u J3, dominantnijim izvorom postaje J1 (Hammarberg i Hammarberg, 2005; Wrembel, 2010).

Specifičnost istraživanja MJUI-a na fonetsko-fonološkoj razini njihova je usmjerenost ponajprije na pozitivan učinak MJUI-a iz prethodnih jezika, a sve veći broj istraživanja usmjerava se na populaciju nasljednih govornika različitih manjinskih jezika koji putem većinskoga jezika (J2) ovlađavaju J3. Takva populacija sudionika može dati odgovore na pitanja o ulozi različitih čimbenika poput učestalosti uporabe određenoga jezika te jezične dominantnosti na fonetskoj i fonološkoj razini.

57 Perceptivna prosudba eksperimentalna je procedura kojom se ispituje sposobnost sudionika da procijeni jezični unos prema određenom kriteriju. Primjerice, od sudionika se traži da u jezičnom unosu uoče razliku između različitih glasova ili fonema (npr. /b/ i /p/).

6. Višejezični mentalni leksikon i višejezična obrada kod višejezičara

Umijeće i fleksibilnost višejezičara pri upravljanju većim brojem jezika u umu čini se impresivnim. Višejezičari svaki od jezika u umu bez problema rabe zasebno prema komunikacijskim potrebama te se isto tako, bez problema, u govoru prebacuju s jednoga jezika na drugi. Kako bismo proniknuli u mentalne procese u jezičnoj produkciji i recepciji kod višejezičara, koristimo se mjerljivim činjenicama poput jezične točnosti, brzine kojom prizivamo riječi i pojavnostima kao što su prebacivanje kôda i MJUI. Međutim, kako bismo objasnili uočeno jezično ponašanje koristimo se metaforama, odnosno apstraktnim konstruktima poput aktivacije, inhibicije i jezičnih oznaka, budući da ne postoji izravan uvid u mehanizme jezične obrade.

Istraživanja višejezičnoga leksikona iz psiholingvističke perspektive usmjerena su na pitanja leksičkoga pristupa i ustroja mentalnoga leksikona kod višejezičara te odnosa između konceptualnih i jezičnih predodžbi u umu višejezičara. Dakle, pokušavamo otkriti na koji su način višejezičarima dostupne informacije iz različitih jezika u svakom trenutku i kontekstu. Nadalje, smatra se da prisutnost više jezika u umu višejezičara predstavlja dodatni napor sustavu jezične obrade koji mora na neki način kontrolirati te jezike. Pod jezičnom kontrolom podrazumijevamo različite procese i mehanizme koji omogućuju prenošenje i razumijevanje jezične poruke. Primjerice, u jezičnoj produkciji, ti mehanizmi i procesi trebaju omogućiti pristup pojedinom jeziku, nadgledati leksičko nadmetanje, odabrati pravu riječ, provjeriti njezinu prikladnost s obzirom na ciljni jezik i semantički plan te spriječiti neželjene međujezične utjecaje (Festman, 2021). U ovom ćemo se potpoglavlju osvrnuti na činjenice, modele i konstrukte kojima se koristimo da bismo objasnili strukturu i funkcioniranje višejezičnoga mentalnog leksikona i jezičnu obradu kod višejezičara. Pokušat ćemo dati odgovor na sljedeća pitanja: Što čini višejezično znanje? Kako je ono organizirano u umu? Kako varijable poput razine jezičnoga znanja u svakom jeziku utječu na organizaciju višejezičnoga znanja u umu? Kako prenosimo i razumijemo jezičnu poruku, odnosno koji su mehanizmi jezične produkcije i recepcije?

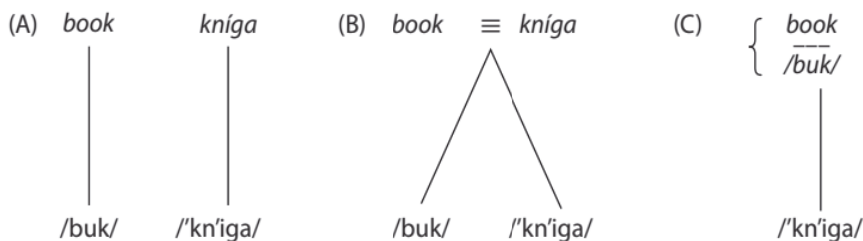
6.1. Kako je jezično znanje organizirano i povezano u umu višejezičara?

Jedno od prvih pitanja o jezicima kod višejezičara bilo je pitanje njihove organizacije u umu. Je li jezično znanje svakoga jezika pohranjeno u jednom zajedničkom leksikonu ili je svaki jezik zasebno zastupljen? Rane teorije pret-

postavljale su da je svaki jezik zasebno zastupljen te da se svaki jezik može po potrebi uključiti ili isključiti (npr. Macnamara, 1967), no pokušaj da se odgovori na to pitanje otvorio je i puno važnije pitanje konceptualne predodžbe jezika. Postoji li zajednički koncept za više jezika kod višejezičara ili zasebni koncept u svakom jeziku?

Jedan od prvih pokušaja izrade modela jezične organizacije je Weinreichov model (1953). Weinreich je u svojem modelu krenuo od De Saussureove (2000) dihotomije između označitelja i označenoga i jezičnu predodžbu predstavio kao koncept i njegovo jezično ostvarenje (riječ), odnosno značenje i oblik. Sugerirao je da postoje tri vrste odnosa između koncepta i riječi kod dvojezičara: paralelni, složeni i podređeni (engl. *coordinated*, *compound* i *subordinate*) (Slika 2). U paralelnom (A) odnosu se pretpostavlja da je riječ u svakom jeziku povezana sa svojim konceptom, u složenom (B) odnosu dvije zasebne riječi povezane su s istim konceptom, dok je u podređenom (C) odnosu samo riječ u J1 povezana s konceptom i služi kao posrednik između riječi u J2 i koncepta koji riječ označava. Navedene se vrste odnosa između riječi i značenja često pogrešno tumače kao tipovi dvojezičnosti: koordinirana, složena i podređena, no Weinreich nije sugerirao da jedan odnos isključuje drugi, već da sve vrste odnosa mogu u isto vrijeme biti prisutne kod dvojezičara. Naime, očekivano je da kod uravnoteženoga dvojezičara, ili čak i samo naprednoga govornika obaju jezika, dominira složeni odnos u kojem riječi iz dvaju jezika dijele isti koncept. Međutim, često se pronalaze i primjeri drugih dvaju odnosa, kao na primjer, da je riječ u J1 posrednik između riječi u J2 i njezinoga značenja. Kao što su kasnije sugerirali Schwartz i Kroll (2006) vrsta odnosa ovisi o razini apstraktnosti koncepta, čestoti riječi i sl. te je moguće da su rjeđe i apstraktnije riječi u podređenom, a česte i konkretnije riječi u složenom odnosu.

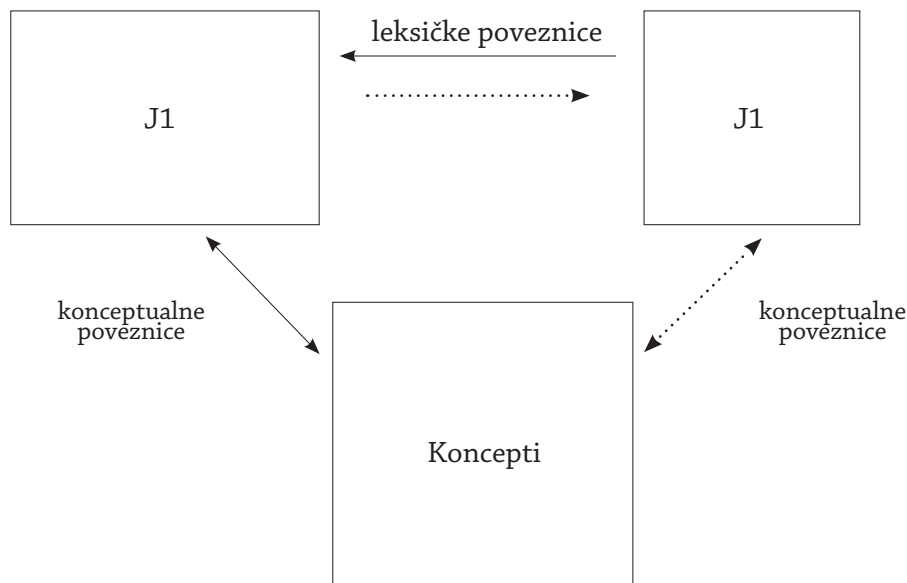
Slika 2: Weinreichov model dvojezične memorije s primjerima iz engleskoga i ruskoga jezika (prema De Groot, 1993: 28)

Iz Weinreichova modela proizašli su novi prilagođeni i prošireni modeli koji su pokušali detaljnije opisati pojavnosti u odnosu između konceptualne i leksičke predodžbe. Najpoznatiji su: revidirani hijerarhijski model (Kroll i Stewart, 1994), model distribuiranih obilježja (Van Hell i De Groot, 1998) i integrirani model (Hartsuiker i sur., 2004).

Revidirani hijerarhijski model (Kroll i Stewart, 1994) pretpostavlja da postoji zajednički konceptualni sustav i dva zasebna leksikona te da je povezanost dvaju leksikona (odnosno njihovih čvorova) s konceptom ovisna o razini jezičnoga umijeća govornika u svakom od jezika (Slika 3). Model uvijek pretpostavlja veći leksikon u J1 te njegovu snažniju vezu s konceptom nego u slučaju J2. S povećanjem razine jezičnoga umijeća u J2 veza J2 s konceptom postaje jača, a ona leksička s J1 slabi, te s vremenom dolazi do izravne poveznice između leksikona J2 i koncepta. Dakle, na početku ovladavanja J2, za pristup konceptu u J2 učenici se oslanjaju na riječ u J1 te se na nju prestaju oslanjati s povećanjem jezičnoga umijeća u J2.

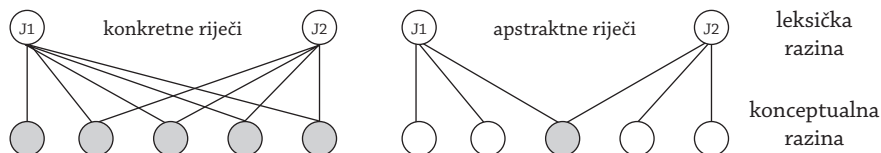
Slika 3. Revidirani hijerarhijski model (Kroll i Stewart, 1994: 150)

Za razliku od revidiranoga hijerarhijskog modela koji koncept prikazuje statičnim i univerzalnim, model distribuiranih obilježja (Van Hell i De Groot, 1998) predlaže da značenje riječi nije pohranjeno kao fiksni koncept već kao skup (mreža) distribuiranih obilježja koji se aktivira različitim jezicima. Model također pretpostavlja da je svaka riječ povezana s nizom umreženih semanti-

čkih, fonoloških i ortografskih obilježja u obama jezicima te da leksičke jedinice imaju značenjska obilježja koje se međusobno manje ili više preklapaju. Dakle, neka obilježja riječ dijeli s drugim jezicima dok su neka jezičnospecifična. Razina preklapanja najčešće ovisi o vrsti riječi. Pretpostavlja se da srodnice ili konkretne riječi imaju veću razinu preklapanja, a nesrodnice i apstraktne riječi manju (Slika 4). Ovaj je model u suglasju s rezultatima istraživanja prevođenja riječi koja pokazuju da je vrijeme reakcije u prevođenju s jednoga jezika na drugi kraće kod konkretnih riječi i srodnica u dvama jezicima. Međutim, važno je naglasiti da i konkretne riječi mogu imati različite razine preklapanja. Primjerice, riječ *pas* i njegov prijevodni ekvivalent *dog* dijele većinu konceptualnih obilježja (životinja, ljubimac, ima dlaku, laje i sl.), ali mogu imati jezičnospecifična kulturna obilježja (*pas* – čuvar; *dog* – odani pratitelj). Doprinos modela distribuiranih obilježja bila je upravo ova fleksibilnija verzija odnosa između riječi u J1 i J2 i njihova značenja, čime predviđa i mogućnost konceptualnih pomaka u umu dvojezičara, što kasnije preuzima i proširuje Pavlenko (2009).

Slika 4. Model distribuiranih obilježja (Van Hell i De Groot, 1998)

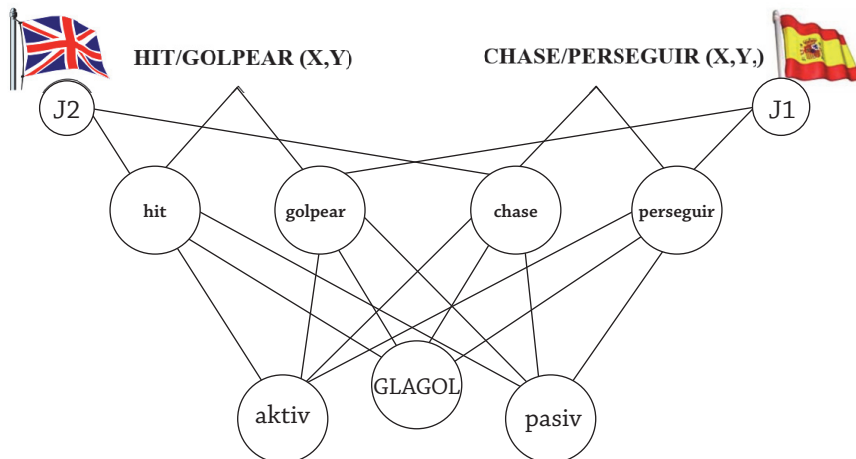
Pavlenko (2009) je napravila važan daljnji konceptualni pomak u istraživanju sprege između konceptualnoga sustava i mentalnoga leksikona. Tvrdi da se povećanjem jezičnoga umijeća promjene ne događaju samo na razini leksičkih sustava, već da dolazi i do promjena u konceptualnom sustavu, odnosno do preoblikovanja samih koncepata. Kako bi opisala konceptualno preoblikovanje koje se događa dodavanjem novih riječi u leksikon J2, Pavlenko (2009) u navedeni model uključuje i pretpostavku da se koncepti tijekom ovlađavanja J2 restrukturiraju prema razini sličnosti s više mogućih ishoda (vidi i Athanasopoulos, 2011): potpuno preklapanje koncepata u dvama jezicima, djelomično preklapanje koncepata ili stvaranje jezičnospecifičnih koncepata. Važno je napomenuti da se, primjerice, za slične riječi u J1 i J2 mogu razviti različiti koncepti, ali se s vremenom mogu i pomiješati, pri čemu nastaje novi hibridni koncept koji ne postoji ni u jednome jeziku zasebno. Na primjer, kada govornik hrvatskoga jezika uči engleski, susreće se s pojmovima *borrow* (hr. *posuditi/uzeti*) i *lend* (hr. *posuditi/dati*), koji su u hrvatskom jeziku obuhvaće-

ni jednim pojmom *posuditi*. Pavlenko u svojem modelu sugerira da će učenik proći kroz proces konceptualne diferencijacije u kojem će shvatiti razliku u engleskom jeziku između posuđivanja kao uzimanja i posuđivanja kao davanja te da navedena razlika može utjecati i na učenikovo poimanje koncepta *posuditi* u hrvatskom te potencijalno i njegovo leksičko ostvarenje (npr. *dat ću mu na posudbu umjesto posudit ću mu*).

Benati i Schwieter (2017) pokušali su navedeni model primijeniti na ovladavanje J3. U svojem trojezičnom modificiranom hijerarhijskom modelu (engl. *Trilingual modified hierarchical model*) pretpostavljaju da dodavanje novih riječi i u J2 i J3 dovodi također do konceptualnoga restrukturiranja te podrazumijeva i mogućnost leksičke medijacije putem J2. Primjerice, kada govornik hrvatskoga (J1) i talijanskoga (J2) treba imenovati riječ *biscuit* (hr. keks) u engleskom (J3), pristup značenju riječi može imati putem talijanskoga prijevodnog ekvivalenta, riječi *biscotto*, a ne riječi *keks* u J1. Još uvijek nema dovoljno saznanja o omjeru učestalosti leksičke medijacije putem J1 i J2 (ali vidi Letica Krevelj, 2014a; Rothman, 2011, 2015) iako je poprilično razvidno da u tome ulogu igra jezična tipologija, čestoća riječi, srodnost riječi i sl. (vidi više u poglavlju 5).

Prethodni modeli ukazivali su na organizaciju i povezanost dvojezičnoga znanja na konceptualno-semantičkoj razini, no važno je reći nešto o toj povezanosti na sintakičko-proceduralnoj razini. Integrirani model (Hartsuiker i sur., 2004), osim organizacije odnosa oblika i značenja, objašnjava također i poveznicu između mentalnoga leksikona i sintaktičkoga kodiranja. Model pretpostavlja objedinjeni leksikon i sintaksu obaju jezika. Sugerira da su leme povezane s jezikom i s kombinatornim čvorovima koji sadrže informaciju o sintaktičkim obilježjima (+ glagol, + aktiv). Pretpostavlja se da su leksičke jedinice s istim obilježjima u obama jezicima povezane istim kombinatornim čvorovima, odnosno da su značenje i gramatički oblik riječi spona između jezika (Hartsuiker i Pickering, 2008) (Slika 5). Tako je integrirani model u skladu s dinamičkim poimanjem jezika budući da ne podrazumijeva jasnu granicu između leksikona i gramatičkih struktura (vidi Lowie i Verspoor, 2011).

Slika 5. Leksičko-semantički model dvojezične produkcije s primjerima iz engleskoga i španjolskoga jezika (Hartsuiker i sur., 2004, prema Bernolet, 2008: 22)⁵⁸

6.2. Višejezični mentalni leksikon

Mentalni leksikon jedno je od temeljnih područja psiholingvističkih istraživanja (Erdeljac, 2009). Međutim, mnogi znanstvenici u području višejezičnosti smatraju da upravo višejezični mentalni leksikon treba služiti kao primarno teorijsko i metodološko ishodište (Libben i Schwieter, 2019). Naime, višejezični um pruža jedinstvenu istraživačku perspektivu jer može omogućiti precizniji uvid u strukturnu organizaciju leksičkoga znanja u jezičnoj obradi, način na koji je leksičko znanje zastupljeno u umu i odnos između pojedinih komponenti jezičkoga znanja. Takav pristup u teorijskom smislu jest opravdan, no njegova praktična primjena susreće se s brojnim izazovima. Višejezičnost podrazumijeva i veći broj varijabli, poput izloženosti i jezičkoga umijeća u svakom jeziku, tipološku sličnost između dvaju, triju ili više jezika i sl., koje uvelike otežavaju sustavna istraživanja višejezičnoga leksikona. Zbog toga istraživanje višejezičnoga mentalnog leksikona zahtijeva precizno definirane metodološke okvire i visoku razinu kontroliranosti istraživačkih uvjeta.

Pretpostavlja se da je jezično znanje pohranjeno u dugoročnom pamćenju u obliku predodžbi značenja riječi, gramatike i izgovora (Festman, 2019). Na-

⁵⁸ Glagoli u obama jezicima povezani su s kategorijskim čvorom „GLAGOL” i kombinatornim čvorovima „aktiv” ili „pasiv”. Prijevodni ekvivalenti u obama jezicima dijele isti koncept, a leme su jezično obilježene (ovdje simbolično zastavama koje pokazuju da se radi o engleskom i španjolskom jeziku) (Bernolet, 2008: 21).

vedene informacije nalaze se u mentalnom leksikonu koji se, budući da stalno učimo nove riječi, neprestano mijenja. Iako se mentalni leksikon često naziva rječnikom uma, jasno je da rječnik nekog jezika (u pisanom ili elektroničkom obliku) nije sličan onom u umu govornika. Međutim, još uvijek postavljamo pitanja o organizaciji višejezičnog mentalnog leksikona; radi li se o jednom objedinjenom leksikonu ili odvojenom leksikonu svakog jezika? Odgovor na ovo pitanje ovisi i o pretpostavci o poveznicama između konceptualnoga i leksičkoga znanja u mentalnom leksikonu.

Postoje dva suprotstavljena shvaćanja pristupa višejezičnom mentalnom leksikonu: neselektivni i selektivni pristup. Neselektivni pristup pretpostavlja da postoji samo jedan leksikon u kojem je integrirano znanje svih jezika te da su u procesu recepcije i produkcije svi jezici aktivni. S druge strane, selektivni pristup pretpostavlja da je u umu višejezičnoga govornika aktiviran samo jezik koji je potreban za trenutnu komunikaciju. Dakle, pri jezičnoj produkciji konceptualni sustav aktivira samo one leksičke jedinice koje pripadaju unaprijed odabranom jeziku što implicira da je pristup višejezičnom leksikonu sličan kao i jednojezičnom leksikonu. Danas prevladava stav da je pristup mentalnom leksikonu neselektivan, odnosno da su svi jezici kod višejezičara aktivirani tijekom jezične obrade (za pregled dokaza vidi Kroll, 2024). Upravo takav neselektivan i dinamičan pristup leksikonu pretpostavljaju mnogi dvojezični modeli jezične predodžbe u mentalnom leksikonu: model jezične recepcije (npr. Dijkstra i Van Heuven 2002), model jezične produkcije (npr. Costa, 2005) i modeli dvojezične memorije (npr. Kroll i Stewart, 1994; Pavlenko, 2009) (vidi potpoglavlje 6.1.).

No uvidom u istraživanja višejezičnoga leksikona postaje jasno da njegova struktura ne može biti jednoznačno opisana ni kao ona u kojoj su svi jezici objedinjeni, ni ona u kojoj su svi jezici odvojeni. Na svakoj razini jezičnoga opisa (fonološkoj, semantičkoj i sintaktičkoj) mogu postojati različite razine povezanosti između jezika (Kroll i Tokowicz, 2005). Nadalje, Cook (2002) navodi da na organizaciju leksikona mogu utjecati individualne razlike pojedinaca (način na koji ovladavaju jezikom, dob u kojoj počinju ovladavati jezikom i sl.) kao i tipološka sličnost između jezika. U iscrpnoj analizi dokaza i argumenata u prilog ujedinjenom ili odvojenim leksikonima, Singleton (2003) zaključuje da postoje dokazi o visokoj razini integracije između leksikona. U prilog toj tvrdnji navodi jezične pojavnosti u produkciji višejezičara poput prebacivanja kôda i pojavnosti međujezičnih utjecaja. Takve pojavnosti ne bi bile moguće da su leksikoni u potpunosti odvojeni. S druge strane, Singleton navodi da postoje i protuargumenti za potpunu integraciju leksikona: činjenica da više-

jezičari uspijevaju u govoru u potpunosti odvojiti jezike u umu odabirom samo jednoga jezika u komunikaciji te neurološki dokazi o selektivnom oporavku ili gubitku jezične sposobnosti pacijenata s različitim afazijama.

Važno je istaknuti i noviji, radikalno drugačiji pristup poimanju višejezičnoga leksikona iz perspektive teorije dinamičkih sustava (TDS). S obzirom da TDS pretpostavlja da je „mentalna aktivnost dinamična te nastaje u vremenskom i višemodalnom mentalnom prostoru stanja (engl. *state space*)” (Lowie i Verspoor, 2011: 277), mentalni leksikon iz ove perspektive ne podrazumijeva postojanje nikakvih fiksnih predodžbi, pa time ni mentalnoga leksikona. Smatra se da svi jezici višejezičara čine nejasno definirane podskupove čiji se sadržaj neprestano mijenja te se jezici smatraju „izrazito nestabilnim i kontekstualno osjetljivim kognitivnim rutinama u prostoru stanja” (Lowie i Verspoor, 2011: 280). U skladu s tim, riječi se ne poimaju kao predodžbe oblika i značenja, već kao poveznice između mnogostrukih vidova oblika i značenja koji se pojavljuju u danom kontekstu.

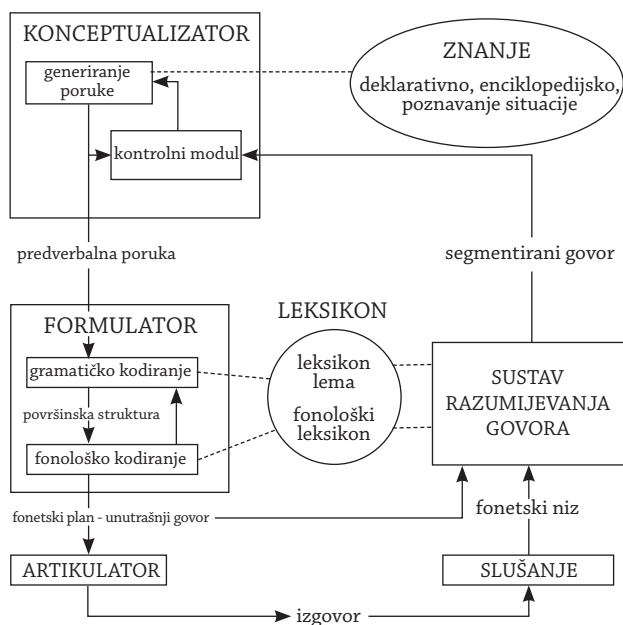
O navedenim će pretpostavkama biti više riječi u nastavku, no važno je istaknuti da je danas već uvriježen stav da su jezici u višejezičnom leksikonu snažno povezani te da se višejezični mentalni leksikon ne smatra ni u potpunosti odvojenim ni u potpunosti integriranim. Dakle, radi se o vrlo složenoj organizaciji koja je ovisna o individualnim obilježjima višejezičara i njihovom iskustvu ovladavanja jezicima, o samoj strukturi jezika u umu i vrsti eksperimentalnoga zadatka kojom se ono ispituje (Lemhöfer, 2023).

6.3. Jezična obrada kod višejezičara

Da bismo objasnili višejezični model jezične produkcije i recepcije, osvrnut ćemo se najprije na dva najvažnija modela jednojezične obrade: Leveltov model (1989) i Dellov model (1986), na koje se oslanja velika većina modela višejezične obrade. Leveltov model jedan je od najcjelovitijih i najprihvaćenijih modela jednojezične obrade. Prema Leveltovu modelu (1989) jezična se produkcija odvija u tri slijedna koraka u konceptualizatoru, formulatoru i artikulatuoru kao sastavnim komponentama modela (Slika 6). Prva razina, stvaranje poruke, odvija se u konceptualizatoru. Prema Leveltu, u toj komponenti govornik pomoću znanja o svijetu u komunikacijskoj situaciji stvara predverbalnu, odnosno nejezičnu poruku. Levelt smatra da tu također postoje dvije razine specifikacije poruke: makro i mikrorazina. Govornikova se namjera određuje na makrorazini dok se informacije na mikrorazini koriste tek u formulatoru gdje se ‘uparuju’ s informacijama iz leksikona. Druga i treća razina,

gramatičko i fonološko kodiranje, odnosno odabir semantičkih, sintaktičkih, morfoloških i fonoloških informacija iz leksikona odvija se u formulatoru gdje predverbalna poruka dobiva značenje i oblik. Semantičke i sintaktičke informacije odabiru se najprije na razini leme (npr. značenje riječi i vrsta riječi), a morfološke i fonološke na razini leksema. Na četvrtoj razini, razini artikulacije, provjerava se točnost fonetskoga plana (ostvaraj iz formulatora) te se poruka verbalizira. Osnovna postavka Leveltova modela jest da svaka komponenta započinje s kodiranjem čim primi potrebnu informaciju od prethodne te se obrada odvija paralelno u svakoj komponenti, neovisno o obradi na drugim razinama. Leveltov model smatra se modularnim modelom što znači da nema interakcije između razina, već se informacija prenosi samo u jednom smjeru, od više prema sljedećoj nižoj razini⁵⁹. Kao što je vidljivo na Slici 6, recepcija podrazumijeva isti slijedni proces, ali u obrnutom smjeru.

Slika 6. Leveltov model jezične produkcije (Erdelj, 2009: 152 prema Levelt, 1989).

Dellov (1986) model jednojezične produkcije počiva na principu šireće aktivacije (engl. *spreading activation*) s jednoga čvora na drugi na trima razinama jezične obrade. Aktivacija omogućava govorniku da odabere odgovarajuću in-

⁵⁹ Detaljnije o Leveltovu modelu vidi Erdelj (2009).

formaciju na svakoj od razina. Aktivacija, prema Dellovu (1986) modelu, za razliku od Leveltova modela, ne pretpostavlja samo jednosmjernu aktivaciju od konceptualizatora do artikulatora, već dvosmjernu aktivaciju između pojedinih razina. Na primjer, u trenutku kada govornik treba imenovati vizualnu predodžbu (npr. sliku psa), on najprije treba pristup njegovoj konceptualnoj predodžbi koja dalje aktivira odgovarajući leksički čvor te zatim i odgovarajuće fonološke elemente potrebne za fonetski ostvaraj ciljne riječi (npr. pas). Međutim, pri aktivaciji konceptualne predodžbe psa, aktiviraju se i druge značenjski povezane predodžbe (npr. mačka, hrčak) od kojih svaka aktivira odgovarajući čvor na svim razinama. Dellov model pretpostavlja da je mehanizam odabira ciljne predodžbe *razina aktivacije* njezine predodžbe na različitim razinama sintaktičkoga, morfološkoga i fonološkoga kodiranja. Dakle, kako bi se odabrala ciljna predodžba, i na konceptualnoj razini pa sve do artikulacije, bira se čvor s najvišom razinom aktivacije i proces se nastavlja prema nižim razinama dok se ne kodiraju sve informacije potrebne za produkciju ciljnoga jezičnog sadržaja.

Na temelju Leveltova i Dellova modela sredinom prošloga stoljeća nastali su i psiholingvistički modeli dvojezične obrade i predodžbe. Oni su također pretpostavljali hijerarhijski organizirane i statične komponente u kojima jedna karika u lancu pokreće drugu kariku te se ponavlja uvijek na isti način i istim redoslijedom. Ključni dodatak u njihovim nastojanjima bio je pokušaj da se objasni obrada dvaju jezika i priroda njihove interakcije te dodatne pojavnosti poput prebacivanja kôda, međujezični utjecaji i mehanizmi kontrole, koji nisu bili relevantni u jednojezičnim modelima.

Leveltov model bio je polazištem velikoga broja modela višejezične produkcije (de Bot, 1992; Clyne, 2003; Poullisse i Bongaerts, 1994), dok je Dellov model bio polazna pretpostavka u modelima višejezične recepcije (npr. Bilingual Interactive Activation Plus model; BIA+; Dijkstra i Van Heuven, 2002). Navedeni modeli primarno dvojezične obrade detaljno su opisani u mnogim publikacijama (npr. Cenoz i sur., 2003; De Angelis, 2007; Hofer, 2015) te su stvarni opis svakoga od njih nadilazi okvire ove knjige. Unatoč velikom broju istraživanja o jezičnoj obradi kod dvojezičara, većina postojećih modela jezične obrade objašnjava samo neke od vidova ovoga vrlo složenoga procesa. Iz toga će razloga modeli biti predstavljeni u okviru odgovora na specifična pitanja o jezičnoj obradi kod višejezičara.

6.3.1. Dokazi o suaktivaciji jezika u jezičnoj obradi kod višjejezičara

Dokazi o simultanoj aktivaciji više jezika kod višjejezičara dolaze iz istraživanja na razini recepcije (npr. Dijkstra i Van Heuven, 2002; Shook i Marian 2013) i produkcije (npr. Poarch i van Hell 2012; Starreveld i sur., 2014). Pretpostavlja se da se pri produkciji i recepciji kod višjejezične osobe različite riječi nadmeću za aktivaciju. To se u obradi na jednom jeziku događa između riječi iz istih ili semantički sličnih kategorija (npr. *vilica* i *žlica*) te se naziva unutarjezičnim nadmetanjem. Dokazano je da su semantički povezane riječi ometači koji ometaju i usporavaju jezičnu obradu. Primjerice, u testu imenovanja slike na kojoj je vizualno predstavljena vilica reakcija sudionika bit će sporija ako se uz sliku pojavi riječ *žlica*. Međutim, kod višjejezičnih osoba u nadmetanje se uključuju i prijevodni ekvivalenti iz drugih jezika te se ta pojava naziva međujezično nadmetanje (Thierry i Wu, 2007). Međujezično nadmetanje smatra se dodatnim zahtjevom u jezičnoj obradi te se u eksperimentalnim istraživanjima očituje sporijim vremenom reakcije u imenovanju slike. Sporije vrijeme reakcije objašnjava se postojanjem većeg broja riječi koje se natječu za aktivaciju pri odabiru ciljne riječi. Sporija obrada kod dvojezičnih sudionika, u odnosu na jednojezične, zabilježena je kod djece (Poarch i Van Hell, 2012) i odraslih (Sullivan i sur., 2018) bez obzira na kojem je jeziku (poznatom govorniku) riječ koja se pojavi uz sliku (npr. riječ *spoon* uz sliku vilice). S druge strane, reakcija će sudionika biti brža ako se uz tu riječ pojavi riječ fonološki slična riječi koja imenuje sliku (npr. hr. *vile*) ili njezin prijevodni ekvivalent (npr. engl. *fork*) ili srodnica (npr. polj. *widalec*). Navedene će se pojavnosti dalje ilustrirati primjerima iz eksperimentalnih istraživanja i pretpostavkama iz različitih modela koji pokušavaju preciznije definirati čimbenike koji utječu na navedeno ponašanje višjejezičara.

Dakle, višjejezični govornici ne mogu isključiti ili uključiti neki od jezika u umu budući da su oni u neprestanoj interakciji na svim razinama. U svojem BIA+ modelu leksičke obrade (engl. *Bilingual Interactive Activation Plus Model*), Dijkstra i Van Heuven (2002) podrazumijevaju umreženost svih leksičkih jedinica te smatraju da aktivacija jedne leksičke jedinice utječe na razinu aktivacije svih leksičkih jedinica s kojima je povezana. Time se nameće i logično pitanje o prirodi i dinamici suaktivacije više jezika. Je li poticaj za suaktivaciju oblik riječi, značenje riječi ili oboje? O kojim čimbenicima ovisi brzina suaktivacije riječi (npr. jezičnoj dominantnosti, nedavnoj izloženosti i sl.)? BIA+ model pretpostavlja da se suaktivacija događa zbog uspostavljene sličnosti između leksičkih jedinica: sličnosti po značenju, sličnosti oblika ili nekom drugom zajedničkom obilježju (npr. registru), ali da je potrebna neka nespecificirana

razina jezične aktivacije kako bi leksička jedinica sudjelovala u nadmetanju za odabir (Van Hell i Dijkstra, 2002) .

Suaktivacija jezika tijekom produkcije na ciljnom jeziku dokazana je u zadatku imenovanja slike kad je ciljna riječ srodnica u dvama jezicima koje sudionik poznaje. U samom zadatku osoba najprije treba identificirati predmet, prizvati njegovo značenje, spojiti značenje s odgovarajućim oblikom i prizvati fonološke značajke te riječi. Ako se fonološke predodžbe u dvama jezicima aktiviraju istovremeno, sudionici bi trebali brže imenovati sliku koja ima isti ili sličan leksički oblik u obama jezicima nego onu u kojoj su leksički oblici nesrodni ili različiti. Vjeruje se da se kod srodnica aktivacija širi paralelno do fonološke predodžbe riječi u oba jezika pri čemu fonološko preklapanje dovodi do snažnije aktivacije nego kod riječi s različitim leksičkim oblicima u dvama jezicima, u kojoj aktivacija dolazi samo od ciljnoga jezika.

Međutim, pokazalo se da određeni čimbenici poput jezičnoga umijeća u J2 te dob u kojoj je osoba počela s ovlađavanjem J2 utječu na međujezičnu aktivaciju te na snagu olakšavajućega učinka srodnica (vidi također potpoglavlje 5.4.1.). Olakšavajući učinak srodnica često se pokazao i u J1 i J2, dok se u nekim istraživanjima taj učinak pokazao samo u J1⁶⁰. Potonje se objašnjava nižom razinom aktivacije fonoloških obilježja srodnica u J2. Naime, pri dosjećanju srodnice u produkciji na J2, snažna aktivacija njezinoga prijevodnog ekvivalenta u J1 širi se na fonološku razinu i olakšava dosjećanje njezinih fonoloških obilježja u J2. S druge strane u produkciji na J1, niža razina aktivacije fonoloških obilježja J2 ne olakšava u istoj mjeri dosjećanje fonoloških obilježja u J1 te je time olakšavajući učinak srodnica manji. Poarch i Van Hell (2012) usporedili su olakšavajući učinak srodnica kod dvojezične djece, trojezične djece i djece koja formalno uče J2. Uočili su da se olakšavajući učinak srodnica pri produkciji na J2 pojavljuje kod svih triju skupina sudionika, ali da se on ne pokazuje pri produkciji na J1 kod učenika u procesu učenja J2. Autori su rezultate interpretirali u prilog tvrdnji da je potrebna relativno visoka razina jezičnoga umijeća kako bi se oba jezika mogla aktivirati i utjecati jedan na drugoga u produkciji na J1.⁶¹

60 Sudionici brže imenuju sliku na J2 ako je prijevodni ekvivalent te riječi srodnica u J1.

61 Autori navode da je potencijalno interferirajuća varijabla bila dob početka ovlađavanja jezikom jer su svi dvojezični i trojezični sudionici J2 počeli učiti u ranijoj dobi nego učenici koji formalno uče J2. Drugim riječima, argument nije moguće pripisati isključivo razini jezičnoga umijeća u J2.

Dokazi o suaktivaciji riječi dolaze također iz istraživanja koja se koriste eksperimentalnim postupkom usmjeravanja (pobuđivanja⁶²; engl. *priming*). Usmjerivač je poticaj (u obliku riječi, slike i sl.) koji utječe na reakciju ili odgovor na neki drugi poticaj. U eksperimentalnim zadacima od sudionika se traži reakcija na riječ koja se na ekranu pojavi nakon usmjerivača (npr. prepoznavanje riječi) te se brzina reakcije sudionika, mjerena u milisekundama, uzima kao pokazatelj brzine jezične obrade. Usmjerivač je, na primjer, riječ koja je značenjem ili oblikom slična riječi koja slijedi te se utjecaj takve povezanosti na brzinu obrade uspoređuje s eksperimentalnim uvjetom u kojem usmjerivač nije ni na koji način sličan riječi koja slijedi. Na primjer, kad se usmjerivač *night* pojavi prije riječi *dan* vrijeme reakcije je brže te se smatra dokazom o povezanosti i značenjskih predodžbi u različitim jezicima (npr. Basnight-Brown i Altarriba, 2007). Mnoga su istraživanja pokazala da povezanost postoji i onda kad su riječi slične oblikom (fonološki ili ortografski). Kod dvojezičara uočena je interferencija (sporije vrijeme reakcije) kada su usmjerivač i riječ koja slijedi sličnoga oblika, ali drugačijega značenja (npr. kod homografa) dok je vrijeme reakcije kraće kad su usmjerivač i riječ koja slijedi srodnice (Dijkstra i sur., 1999). Dakle, radi se o istim dokazima kao u uvodnom primjeru jezične produkcije s riječju *vilica*, no obrnutim redoslijedom ostvaraja tih dokaza jer se ovdje radi o jezičnoj recepciji.

Iste pretpostavke o povezanosti i suaktivaciji potvrđene su i u nekim istraživanjima koja su uključivala tri jezika na razini produkcije i recepcije, no takva su istraživanja još uvijek rijetka. Primjerice, pokazalo se da sudionici riječi u J3 imenuju brže ako je usmjerivač na J1 ili J2 fonološki sličan ciljnoj riječi te posebice ako se radi o sudionicima s manjom razinom jezičnoga umijeća u J3 (González Alonso, 2012). Sve navedeno su tek opaženi dokazi o sporijoj ili bržoj reakciji u jezičnoj obradi mjerenom jedinicom vremena. Još uvijek se pitamo što paralelna aktivacija više jezika sugerira o načinu na koji višejezičari obrađuju jezik, odnosno o mehanizmima jezične obrade?

62 Usmjeravanje i pobuđivanje ponuđeni su kao prijevodni ekvivalenti za engleski pojam *priming* te pojam usmjerivač i pobuđivač za engleski *prime* (Erdeljac, 2009).

Slika 7. Vizualni prikaz višjejezičnoga mentalnog leksikona (Ilustrator: Mia Fretze, 2023)⁶³

6.3.2. Kada i kako višjejezičar odabire „ispravnu” riječ i „ispravan” jezik u jezičnoj obradi?

Višjejezična se osoba može naći i u situaciji u kojoj joj je potreban pristup samo jednom od jezičnih sustava u umu. To je zapravo vrlo česta situacija u svakodnevnom životu u razgovoru s osobom koja govori samo taj ciljni jezik te u većini formalnih situacija u kojima se očekuje uporaba samo jednoga jezika. U tom slučaju osoba na neki način treba biti sposobna usredotočiti se samo na jedan jezik, a zanemariti ostale jezike u umu. Kako to višjejezična osoba radi ili kako sustav jezične obrade odabire riječ u „ispravnom” jeziku?

Jednu od najutjecajnijih pretpostavki o načinu na koji sustav jezične obrade upravlja jezicima i odabire „ispravan” jezik ponudio je Green (1998) u modelu

63 Ilustracija je vizualna interpretacija poglavlja o psiholingvistici višjejezičnosti i predodžbi jezika u umu (Festman, 2019). Nastala u okviru tematske diskusije u sveučilišnom kolegiju *Dvojezičnost* na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kao uvod u diskusiju o još uvijek nerazjašnjenim vidovima organizacije višjejezičnoga leksikona i načina odabira ciljnoga jezika u jezičnoj obradi kod višjejezičara.

inhibicijske kontrole (engl. *Inhibitory control model*). Green smatra da svaka mentalna predodžba riječi ima i jezičnu oznaku (engl. *language tag*) koja označava jezik kojem riječ pripada te da sustav pažnje na razini leme inhibira oznake neodabranoga jezika. Na razini jezične produkcije to znači da pri aktivaciji dviju ili više leksičkih predodžbi, kognitivni sustav odlučuje o „ispravnoj” predodžbi, dok inhibicijska kontrola inhibira neodabranu predodžbu. Snaga inhibicije ovisna je o jezičnoj dominantnosti te se pretpostavlja da je za inhibiciju dominantnijega jezika (obično J1) potrebna veća inhibicijska snaga, no ona može ovisiti i o kontekstu i načinu na koji višejezična osoba upotrebljava jezike u jezičnom repertoaru. Iz toga su razloga Green i Abutalebi (2013) postavili hipotezu prilagodljive kontrole (engl. *Adaptive control hypothesis*) prema kojoj višejezičari neprestano prilagođavaju mehanizme kognitivne kontrole zahtjevima komunikacijske situacije. Autori razlikuju tri različita interakcijska konteksta: kad se višejezična osoba istovremeno koristi samo jednim jezikom (npr. jedan kod kuće, drugi u školi), kad se različiti jezici koriste u istom kontekstu, ali s različitim osobama te u situaciji čestog prebacivanja kôda u kojem se različiti jezici koriste istovremeno (vidi Calabria i sur., 2018). Pretpostavlja se da je najveća inhibicijska snaga potrebna u drugoj situaciji kad je jezik potrebno uskladiti sa sugovornikom, dok je najmanja snaga potrebna u situaciji slobodnoga prebacivanja kôda u komunikaciji sa svim sugovornicima⁶⁴.

Dakle, pretpostavlja se da se inhibicija aktivira u trenutku prebacivanja kôda (npr. s jezika J1 na J2), ali da ostaje djelovati i u trenutku kad osoba ponovo prebacuje kôd (s J2 na J1). Na taj način model objašnjava postojanje razlike u brzini reakcije u prebacivanju s J1 na J2 i s J2 na J1. Naime, sporije vrijeme reakcije uočava se u prebacivanju s J2 na J1 (npr. Philipp i Koch, 2009) jer se pretpostavlja da je dominantniji jezik, jednom kad je inhibiran, teže ponovo aktivirati.

Neodgovoreno pitanje o procesu višejezične obrade jest trenutak odabira jezika. Većina se znanstvenika slaže da se jezik odabire na konceptualnoj razini (de Bot, 1992; Poulisse i Bongaerts, 1994; ali vidi Clyne, 2003). Međutim, ne postoji suglasnost o načinu na koji konceptualni sadržaj aktivira leksičke predodžbe ciljnoga jezika. Kao što je navedeno, većina znanstvenika smatra da se to ostvaruje povećanom razinom aktivacije leksičkih predodžbi odabranoga jezika u mentalnom leksikonu. Osim informacija o značenju i ostalim gramatičkim obilježjima, lema sadrži i informaciju o jeziku kojem pripada. Dakle,

64 Green i Abutalebi (2013) pretpostavljaju da neprestana prilagodba dovodi do plastičnih promjena u mozgu i povećava njegovu sposobnost da uspješno upravlja većim brojem jezika (vidi više u potpoglavlju 8.1.).

ciljna se riječ aktivira prema oznaci jezične pripadnosti. Modeli koji podrazumijevaju neselektivan pristup višejezičnom mentalnom jeziku pretpostavljaju da postoji dodatni kognitivni mehanizam kontrole u odabiru leme ciljnoga jezika (npr. inhibicija leme/lema „neodabranoga” jezika), dok modeli koji podrazumijevaju selektivan pristup smatraju da dodatna kontrola nije potrebna jer se pretpostavlja da leme „neodabranoga” jezika nisu ni aktivirane te ne sudjeluju u nadmetanju za aktivaciju. Konektivistički modeli (Shook i Marian, 2013) također ne predviđaju dodatne informacije poput jezičnih oznaka uz samu riječ već smatraju da se riječi i glasovi iz različitih jezika grupiraju u različitim područjima mozga te da njihovo grupiranje proizlazi iz njihove statističke učestalosti u jezičnom unosu. Drugim riječima, višejezično pamćenje se samoorganizira u jezičnospecifične podkategorije (De Bot i Jaensch, 2015).

U navedenim primjerima osvrnuli smo se većinom na modele jezične produkcije budući da se najčešće podrazumijeva da se oni razlikuju od modela jezične percepcije samo u smjeru procesa jezične obrade. Međutim, kad se radi o trenutku odabira jezika kod višejezičara, postoje razlike između modela jer u produkciji govornik mora odabrati ciljni jezik. Kao što je već navedeno, modeli jezične produkcije najčešće pretpostavljaju da do odabira jezika dolazi u početnim fazama jezične obrade, dok je u modelima jezične recepcije pretpostavka da se čvor ciljnoga jezika aktivira tek u završnoj fazi recepcije.

Dva najutjecajnija modela jezične recepcije su model BIA+ (Dijkstra i Van Heuven, 2002) i model BIMOLA (engl. *Bilingual Model of Lexical Access*; Grosjean, 1988). Model BIA+, u skladu s modelom inhibicijske kontrole (Green, 1998) pretpostavlja da su riječi iz dvaju jezika pohranjene u istom „spremniku” te da svaka lema ima jezičnu oznaku koja obavještava sustav kojem jeziku ona pripada. Međutim, model BIA+ podrazumijeva neselektivni pristup leksikonu sve do trenutka kada u procesu recepcije riječ aktivira odgovarajući jezični čvor i time uspostavi jezičnu pripadnost riječi. Budući da su dvojezični govornici sporiji u prepoznavanju jezika nego prepoznavanju riječi, Dijkstra i Snoeren (2004) zaključuju da se u procesu recepcije pripadnost jeziku određuje tek nakon što se prizove ciljna riječ.

Model BIMOLA, dvojezični model receptivnoga pristupa leksiku, pretpostavlja da jezici kod dvojezičara predstavljaju zasebne podsustave većega jezičnog sustava te u skladu s Grosjeanovom teorijom jezičnoga modaliteta (engl. *Language Mode Hypothesis*; Grosjean, 2001) pretpostavlja da je aktivacija jezika kod dvojezičara pod svjesnom ili nesvjesnom kontrolom dvojezičnoga govornika. Grosjean smatra da broj aktiviranih jezika kod dvojezičara u svakom trenutku ovisi o modalitetu u kojem se dvojezičar nalazi: jednojezičnom

modalitetu u kojem je većinom aktiviran samo jedan jezik ili dvojezičnom modalitetu u kojem su u potpunosti ili gotovo u potpunosti aktivirana oba jezika.

Dakle, može se reći da je odabir „ispravne” riječi i jezika u višejezičnoj obradi rezultat interakcije između konceptualne aktivacije, leksičkoga nadmetanja i mehanizama izvršne kontrole u određenom komunikacijskom kontekstu. Iako se često pretpostavlja da se jezik odabire već na konceptualnoj razini, empirijski nalazi o neselektivnoj aktivaciji leksičkih jedinica ukazuju na to da se predodžbe različitih jezika istodobno aktiviraju, pri čemu inhibicija ima ključnu ulogu u suzbijanju „neispravnih” leksičkih predodžbi. Model inhibicijske kontrole (Green, 1998) i hipoteza prilagodljive kontrole (Green i Abutalebi, 2013) upućuju na to da se snaga inhibicije i strategije odabira jezika mijenjaju ovisno o obrascima uporabe jezika i zahtjevima interakcijskoga konteksta, dok modeli receptivnoga pristupa poput BIA+ i BI-MOLA naglašavaju različite trenutke u kojima se uspostavlja jezična pripadnost. Stoga je jezični odabir kod višejezičara dinamičan proces u kojem se aktivacija i inhibicija neprestano uravnotežuju kako bi se omogućila učinkovita komunikacija prilagođena komunikacijskom kontekstu.

6.4. Dinamički modeli višejezične obrade

Prvi model višejezične produkcije koji ističe važnost prikaza govorne produkcije kao dinamičkoga procesa je Clyneov mnogojezični model (Clyne, 2003). Iako se temelji na Leveltovu modelu jezične obrade, za razliku od svih ostalih modela dvojezične obrade, on naglašava važnost sociolingvističkih i psiholingvističkih čimbenika u višejezičnoj govornoj produkciji te interakciju između jezika. Model pretpostavlja da odabir jezika ovisi o jezičnom modalitetu (Grosjean, 1998) i komunikacijskim potrebama ili čimbenicima poput kulturnoga identiteta i normi jezičnoga ponašanja govorne sredine. Clyneov mnogojezični model sugerira da su jezici integrirani u istom leksikonu te da se jezični odabir odvija putem jezičnih oznaka u lemi. Specifičnost je ovoga modela pretpostavka da lema može istovremeno imati nekoliko jezičnih oznaka. Time se objašnjava lakoća prebacivanja kôda kod višejezičara, a pojavnost međujezičnih utjecaja objašnjava istim tim „nejasnim ili višestrukim oznakama leme” (Clyne, 2003: 214). Za razliku od drugih jednosmjernih modela jezične obrade ovaj model pretpostavlja da postoji opažajna povratna informacija (engl. *perceptual feedback*) od fonološke razine do razine leme. Pomoću te povratne informacije višejezičari nadgledaju jezičnu produkciju i prilagođavaju jezični ostvaraj sugovorniku i komunikacijskom kontekstu. Ona omogućava

višejezičarima da uoče pogreške u stvarnom vremenu i kontroliraju razinu međujezičnih utjecaja.

Međutim, mnogi znanstvenici u području višejezičnosti smatraju da ova- kvi modularni i statični modeli ne mogu objasniti dinamičnost i složenost višejezičnosti. Ključni konceptualni zaokret vidljiv je po prvi puta u de Boto- vu (2004) modelu jezične produkcije. De Botov model (2004) nastao je pod utjecajem teorije dinamičkih sustava koja podrazumijeva da je jezik dinami- čan i nelinearan sustav u stalnom razvoju. Za razliku od prethodnih linearnih modela s jasno označenim razinama obrade, ovaj model uključuje značajke nelinearne interakcije, vremensku dimenziju jezičnoga razvoja te moguć- nost nastanka novih pojavnosti iz samoga procesa jezične obrade. Umjesto jezičnospecifičnih oznaka u pristupu leksiku, model pretpostavlja da je oda- bir jezika dio dinamičkoga i kontekstualiziranoga procesa u kojem su jezici u neprestanoj interakciji te da leksički sadržaj i sintaktička pravila proizlaze iz interakcije jednostavnijih jezičnih jedinica pod utjecajem obrazaca jezične uporabe. Umjesto inhibicije „neodabranih” jezika u govornoj produkciji model pretpostavlja postojanje sustava samokontrole i opažajnu povratnu informa- ciju koja omogućuje prilagodbe u stvarnom vremenu.

Najnoviji modeli višejezične obrade uključuju nove uvide iz kognitivne znanosti, neuroznanosti i računalnoga modeliranja težeći sveobuhvatnijem razumijevanju višejezičnosti. Ti modeli naglašavaju dinamičku, prilagodljivu i kontekstualiziranu prirodu višejezične uporabe jezika ističući složene interak- cije između jezika i utjecaj društvenih i kulturnih čimbenika. Oni propituju ideju jezičnih predodžbi u umu i u skladu s postavkama TDS (Larsen-Freeman i Cameron, 2008b: 109) sugeriraju da jezično znanje nije datost, već da se ono „stječe” u interakciji, a da višejezičnost nije stanje nego proces (de Bot, 2012).

Najsustavniji opis višejezične obrade u skladu s postavkama TDS-a po- nudili su Lowie i Verspoor (2011). Prema njima, višejezična obrada iz per- spektive TDS-a ne podrazumijeva postojanje zasebnih komponenti jezične obrade kao što su konceptualizator, formulator, artikulador i leksikon stoga ni hijerarhijskih razina jezične obrade. Konceptualizacija se ostvaruje prema govornikovom cilju, kontekstu i prethodnim iskustvima, ali je dinamična te pretpostavlja da se konceptualni plan mijenja s priljevom novih informacija ili promjenom komunikacijskoga konteksta. Smatraju da jezični oblici nasta- ju interakcijom jednostavnijih kognitivnih procesa pod utjecajem dinamičke međujezične interakcije, a tradicionalno fiksne predodžbe iz linearnih modela Lowie i Verspoor (2011: 280) vide kao „iznimno promjenjive mentalne pod- skupine koje ne pripadaju niti jednom jeziku”. Drugim riječima, smatraju da

ne postoji ni razlika između leksikona i sintakse već da oni tvore „kontinuum” (Lowie i Verspoor, 2011: 281). Model pretpostavlja da su podskupine međusobno povezane te da se interakcijom u vremenu i prostoru mijenjaju ili utječu jedna na drugu (više u de Bot, 2012⁶⁵).

Libben (2022) također sugerira promjenu konceptualizacije mentalnoga leksikona kao statičnoga spremnika u konceptualizaciju leksikona kao dinamičkoga sustava koji je ovisan o uporabi, kontekstu i poveznicama u danom trenutku. Na temelju rezultata vlastitih psiholingvističkih istraživanja i računalnoga modeliranja, Libben sugerira da riječi u mentalnom leksikonu nisu predodžbe koje posjedujemo već *radnje* koje poduzimamo u svakom trenutku. Ono što tradicionalno smatramo morfemima, riječima ili složenicama, za njega su ishodi leksičke radnje, odnosno ishodi radnje koje poduzimamo produkcijom ili razumijevanjem. Libben (2022) smatra da je naša sposobnost služenja tim uvježbanim radnjama kao da su one zasebne pojavnosti, ono što omogućava jezičnu produkciju i međusobnu povezanost jezičnih radnji u mentalnom leksikonu. Ovakva promjena u poimanju riječi kao jezičnih radnji mogla bi imati ključni utjecaj na način poimanja i istraživanja mentalnoga leksikona, pristupa leksikonu i buduće modele leksičke obrade.

6.5. Postoje li specifičnosti trećejezičnosti u jezičnoj obradi?

Dvojezičari imaju dva jezika u umu pa pri korištenju jednoga jezika moraju inhibirati drugi. Trojezični govornik mora inhibirati dva jezika kako bi samo jedan bio dostupan i aktivan pa se smatra da je zbog većega omjera inhibiranih nego odabranih jezika sustav obrade dodatno opterećen. Taj se proces naziva *prilagodbom zahtjevnosti jezične obrade* i navodi kao specifičnost trećejezične obrade (Festman, 2019). Kritičkim uvidom u postojeće rezultate istraživanja De Bot i Jeansch (2015) zaključuju da je trojezična obrada u osnovi slična, ali da postoje neke temeljne razlike s obzirom na broj uključenih jezika i kognitivni napor koje ona zahtijeva. Dvojezičari pri prebacivanju kôda najčešće izmjenjuju dva jezika dok kod trojezičara to podrazumijeva veći napor u kontroliranju izmjena s više fluidnosti ili preklapanja između jezika. U dvojezičnoj obradi dolazi do jezičnoga prijenosa iz jednoga jezika u drugi dok u jezičnoj obradi kod višejezičara mogu postojati složeniji uzorci MJUI-a koji zahtijevaju dodatne kognitivne resurse. Dvojezičarima jedan jezik može biti dominantniji dok trojezičari mogu imati različite razine jezičnoga umijeća u svakom jeziku

65 de Bot (2012) se u potpunosti priklanja poimanju višejezične obrade u okviru teorije dinamičkih sustava te svoje prethodne modele smatra pogrešnim pretpostavkama.

što može utjecati na strategije u jezičnoj obradi i sam proces jezične obrade. Navedene tvrdnje još su uvijek većinom na razini pretpostavki te de Bot i Je-ansch (2015) u zaključku tvrde da osim kvantitativnih razlika, još uvijek nema dovoljno dokaza da se radi o kvalitativnoj promjeni u trojezičnoj obradi u odnosu na dvojezičnu obradu. Istraživanja trojezične obrade, poput onih koja ispituju olakšavajući učinak srodnica u trima jezicima, mogu potencijalno dati važne odgovore o aktivaciji jezika kod trojezičara u produkciji i recepciji i doprinijeti raspravama o kvalitativnim specifičnostima trećejezičnosti na razini jezične obrade.

7. Misli i emocije kod višjejezičara

7.1. Kako emocije utječu na uporabu jezika kod višjejezičara?

Emocije su do sada spomenute samo kao jedan od važnih čimbenika u okviru održavanja višjejezičnosti. Osim što djeca u višjejezičnoj sredini ili obitelji mogu stvarati različite emocionalne poveznice sa svakim od jezika, višjejezični roditelji u svakodnevnoj komunikaciji s djecom mogu svjesno ili nesvjesno dodjeljivati različite uloge pojedinim jezicima. Primjerice, nekim jezicima se mogu više ili manje koristiti u svakodnevnoj komunikaciji dok se za izražavanje emocija, primjerice za pokudu, pohvalu i sl., mogu koristiti isključivo jednim jezikom (Pavlenko, 2005).

Pavlenko (2012) spregu između višjejezičnosti i emocija opisuje kao dvosmjernan proces. Emocije određuju jezik kojim će se osoba koristiti i razvojni put u ovlađavanju jezikom. S druge strane, razlike između emocionalne (i općenito afektivne) domene u leksikonu različitih jezika u umu višjejezičara utječu na način na koji oni doživljavaju sebe i svijet oko sebe te načine na koji koriste jezične resurse u interakciji. Postoje mnoga istraživanja o utjecaju višjejezičnosti na način izražavanja, percepcije i doživljaja emocije (vidi Dewaele, 2013). U ovom ćemo se potpoglavlju osvrnuti samo na dva ključna pitanja koja su izravno vezana za psiholingvističke i obrazovne vidove višjejezičnosti: kako kontekst ovlađavanja jezikom utječe na emocionalni doživljaj toga jezika i kako višjejezičari odabiru jezik kojim će izraziti emocije?

Emocionalna veza posebno je snažna s jezikom s kojim odrastamo. Usvajajući jezik ne usvajamo samo nove riječi i izraze, već uz njih vezujemo veći broj multimodalnih doživljaja: miris dunje, zvuk neke igračke, govor tijela i izraz lica uz pojedine riječi i izraze, ili osjećaj hladnoće u tijelu i oblačić pare u dahu kad netko kaže „hladno je”. Takve se veze stvaraju pri usvajanju riječi i izraza kod jednojezičnih i višjejezičnih govornika, no taj multimodalni doživljaj izostaje pri učenju jezika u formalnom okružju. Dunja se, osim u pisanom ili govorenim obliku, u najboljem slučaju prikazuje i u vizualnom obliku (npr. na slici u udžbeniku) koji ne aktivira osjet mirisa i dodira pri susretu s riječju. Iz tog razloga, višjejezični govornici često navode da je jezik s kojim su odrasli emocionalniji, odnosno da su emocije izražene tim jezikom snažnije (Dewaele, 2010) te da su im riječi naučene u formalnom okružju često manjega emocionalnog naboja nego one usvojene u prirodnom okružju. Najočitiiji primjer za to su psovke (koje su pored tabu riječi najčešće istraživana vrsta riječi u emocionalnoj domeni) koje za učenike J2 nemaju jednak naboj kao psovke u J1 (Dewaele, 2004).

No, učeći nove jezike tijekom života i uz njih vežemo nove multimodalne doživljaje i stvaramo nove poveznice koje mogu biti slabije ali i snažnije nego one u J1. Primjerice, prvi romantični doživljaji mogu se stvarati na inom jeziku i upravo riječi i izrazi u toj domeni mogu imati veći emocionalni naboj nego riječi u J1. Iz toga razloga, za višejezične govornike određene riječi i izrazi mogu imati manji ili veći emocionalni naboj u materinskom ili inom jeziku (Dewaele, 2010; vidi također Santiago-Rivera i Altarriba, 2002). No isto tako J1 nije isključivo emocionalniji, a J2 distanciraniji jezik. Postoje razlike između jezika u načinu izražavanja emocija te se kod višejezičara, osim po veličini leksikona u emocionalnoj domeni svakoga jezika, emocionalni leksikon može razlikovati u konceptualnoj organizaciji (Pavlenko, 2012). Drugim riječima, emocionalne riječi ne moraju imati prijevodne ekvivalente u svim jezicima višejezičara pa je pretpostavka da se iz toga razloga i njihovi doživljaji i interpretacije nekih događaja mogu razlikovati ovisno o jeziku (Pavlenko, 2012: 457).

Pod pretpostavkom da je lakše izraziti osjećaje na J2, postoji prednost u izražavanju npr. nekih traumatičnih doživljaja na J2 umjesto jeziku J1 jer se govornik na neki način može distancirati od potpunoga proživljavanja iste emocije u J1 (Cook i Dewaele, 2022). Istraživanja u području psihoterapije s višejezičnim govornicima upozoravaju da je iznimno važno osvijestiti povezanost jezika kojim se višejezična osoba koristi i načina na koji izražava svoje misli i osjećaje. Visoka razina jezičnoga umijeća u nekom jeziku ne podrazumijeva istovremeno da osoba može na tom jeziku govoriti o svojim osjećajima te sami sudionici često navode da zbog nedostatka pragmatolingvističke i sociopragmatičke kompetencije njihovim iskazima nedostaje tankoćutnosti i sofisticiranosti, odnosno da se ne mogu precizno izraziti (Rolland i sur., 2017).

No važno je naglasiti da višejezični govornici mogu birati kojim će se jezikom koristiti ovisno o diskurzivnoj domeni ili osjećajima koje žele izraziti, a odabir jezika za izražavanje emocija ovisit će o razini jezičnoga umijeća u tom jeziku te iskustvu i učestalosti uporabe jezika (Dewaele, 2013). Odgovori na navedena pitanja o izražavanju emocija kod višejezičara samo ukazuju na isprepletenost i međusobnu ovisnost načina ovlađavanja jezikom, jezična ostvarenja emocija u različitim jezicima i kontekstu u kojem se emocije izražavaju (npr. ovisno o temi, sugovorniku i mjestu).

7.2. Misle li višejezične osobe na različitim jezicima?

Višejezične osobe ne razmišljaju uvijek na istom jeziku. Postoje određeni dijelovi naših misli koji se ostvaruju u jeziku i to najčešće ovisi o kontekstu

u kojem o nečemu razmišljamo, sugovornicima, razini jezičnoga umijeća u tom jeziku i konkretnoj namjeri. Primjerice, ako razmišljamo kako ćemo nešto reći, onda razmišljamo na jeziku na kojem želimo prenijeti poruku. Isto tako, možemo razmišljati na jednom jeziku dok pišemo na tom jeziku, ali se također možemo prebaciti na razmišljanje na drugom jeziku kad se promijeni kontekst ili naše emocionalno stanje. Smatra se da upravo ovo prebacivanje s jezika na jezik, koje najčešće podrazumijeva i prilagodbu procesa razmišljanja, predstavlja specifični vid višejezične kognicije.

Međutim, odgovor na pitanje iz naslova vrlo je problematičan jer nemamo odgovor ni na pitanje „Ima li misao jezik?“. U znanosti postoje dva gotovo oprečna stajališta. S jedne se strane tvrdi da naše misli nemaju jezik. Filozofi smatraju da se misao izražava jezikom uma/misli, odnosno unutrašnjim mentalnim sustavom predodžbi koji nije ovisan o prirodnom (govorenom ili pisanom) jeziku (Fodor, 1975). Neki kognitivni znanstvenici poput Pinkera (1994) također smatraju da kognitivni procesi ne ovise u potpunosti o jezičnim strukturama, već da se misao odvija bez posredovanja jezika, pri čemu je jezik, kako tvrdi Pinker, samo instinktivna sposobnost ljudskoga uma odvojena od drugih kognitivnih procesa. S druge strane, postoje tvrdnje da su jezik i misao snažno povezani i da jezik oblikuje ili čak stvara misao. Navedeno se najčešće pomalo neprecizno vezuje uz hipotezu poznatu kao Sapir-Whorfova hipoteza⁶⁶ te uz hipotezu o jezičnoj relativnosti (Boroditsky, 2011) koje tvrde da različiti načini izražavanja koncepata u različitim jezicima utječu i na kognitivne procese poput percepcije vremena i prostora.

Stajalište je većine kognitivnih znanstvenika i lingvista negdje u sredini (Gleitman i Papafragou, 2013). Ne smatra se ni da su misli u potpunosti neovisne o jeziku ni da jezik određuje misao, već da, u skladu s blažom inačicom hipoteze o jezičnoj relativnosti, jezik usmjerava pozornost na koncepte koji su njime izraženi. Dokazi da jezik utječe na percepciju i kognitivne procese dolaze iz istraživanja načina na koji različite jezične zajednice kategoriziraju vrijeme, prostorne odnose, boje i sl., odnosno iz analize jezičnih struktura koje naglašavaju neki specifični vid iskustva. Međutim, istovremeno se smatra da je veliki dio ljudskoga promišljanja nejezičan.

Načelno, na nekom jeziku razmišljamo samo onda kad razmišljamo o jeziku, odnosno u razgovoru s nekim sugovornikom u kojem misli prenosimo

66 U lingvistici, naziv za pretpostavku o međuovisnosti jezične strukture i načina na koji ljudi percipiraju stvarnost. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/sapir-whorfova-hipoteza>

riječima. Jezik je samo sredstvo za izražavanje misli, a ne medij pomoću kojeg razmišljamo. Primjerice, ako želimo javiti nekome da kasnimo na dogovor, mislit ćemo o riječima na jeziku na kojem tu poruku trebamo prenijeti, ali ako razmišljamo o činjenici da kasnimo, ona se neće ostvariti na nekom jeziku. U prilog tome idu i vrlo česti dokazi da za neki pogledani film ili odslušano predavanje nismo sigurni na kojem jeziku smo ga gledali ili čuli. Sjećamo se konceptata, značenja, osjećaja, ali rijetko konkretnih riječi. Konkretnih se riječi sjećamo samo u slučaju da su bile iz nekog razloga jako upečatljive (oblikom ili značenjem). Iz anegdotalnih primjera višjezičnih osoba vidljivo je da se često ne mogu sjetiti jezika na kojem se odvijao pojedini razgovor, ali se jako dobro sjećaju sadržaja toga razgovora.

Jasno je da „misлити na jeziku” podrazumijeva i određenu razinu jezičnoga umijeća u svakom jeziku. Međutim, ključno pitanje vezano za jezično izražavanje misli kod višjezičara je upravo gore navedena pretpostavka da specifičnosti različitih jezičnih sustava mogu utjecati na artikulaciju govornikovih iskustava. Drugim riječima, kako više jezika u umu može utjecati na našu percepciju i izražavanje misli na pojedinom jeziku? Navedeno se pitanje usko veže za odnos između jezika i kognicije u umu višjezičara te pojavnost konceptualnoga prijenosa (Jarvis i Pavlenko, 2008), odnosno način na koji se jezično-specifične konceptualne kategorije jednoga jezika mogu prenijeti u drugi jezik i utjecati na samu koncepciju višjezičnoga leksikona (vidi Pavlenko, 2009 i potpoglavlje 6.1.). Priroda i čestota takve konceptualne reorganizacije kod višjezičara još uvijek nije jasna.